

УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИКА

ВИДАННЯ ТРЕТЄ,
ВИПРАВЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ

МОД. ЛЕВИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИКА

ДЛЯ

САМОНАВЧАННЯ

ВИДАННЯ ТРЕТЄ,
ВИПРАВЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
ЗА ДОПОМОГОЮ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО
КОМІТЕТУ В ЧСР.

КАТЕРИНОСЛАВ—ЛЯЙПЦИГ

Copyright 1923 by E. Wyrowyj, Berlin SW. 47.

Передмова до 1-го видання.

Пережили ми рік бурхливий, коли враз, несподівано довелося всім свідомим Українцям стати до негайної і над-сили великої праці коло будування своєї держави. І перед усім і всіма стало найпекучіше питання про державну, тепер українську мову. Одвіку заборонена, загнана в закуток, наша мова враз стала державною, урядовою. Говорить тою мовою 35 мільонів людей-селян, гречкосіїв, а з інтелігенції досі нею цікавилась, кохала і плакала її тільки «кучка сепаратистовъ, мазепинцевъ», як їх звали вороги відродження України.

І на цей нечисленний гурток свідомих Українців упало тяжке завдання: навчити рідної мови всіх тих Українців, що досі не могли, не хотіли або не встигли її навчитися. Завелися скрізь курси вкраїнської мови: для народніх учителів, для урядовців усякого ступіня й сорту, для шкільної молоді, яка щиро хоче працювати для свого народу, але мови його не знає, бо за вкраїнську мову, за рідну пісню ще вчора їх могли-б вигнати зо школи.

Заходілись наші люде вчитися і вчити, а книжок для навчання не було. І ця перешкода дуже гальмувала працю.

Було і в багато людей, що залюбки й самі вчились-би мови, не маючи змоги слухати курсів, але й самим їм не було по чому вчитися.

Довелося з іншими й мені, хоч не фаховцею, стати за вчителя української мови й на вчительських курсах, і в старших класах середньої школи, і на курсах для урядовців.

Мені вчити, а моїм слухачам учитися не було по чому, бо тих граматик, що досі були, для них було за-мало: то грамматики здебільшого для дітей, а мої слухачі все були люде дорослі, що добре знали граматику московську: великих граматик, академічних праць [Кримського, Тимченка] не було на книжному ринку, тай занадто спеціальні вони були-б для тих людей, що хотіли тільки навчитися добре, без помилок і калічення мови, писати по-українському. Отже довелося мені скласти свій курс для моїх лекцій, збираючи, що можна було, з того граматичного матеріялу, який мав я на той час, та доповнюючи де-чим із свого власного досвіду.

Так і склався оцею курс граматики для дорослих, для самонавчання.

Випускаю цю граматику в світ, бо потреба в ній поки-що є, доки дотепніші не склали кращого.

Модест Левицький.

Київ.

31 травня р. 1918.

Вступ.

Як почалося відродження України після 250-літнього занепаду її під тяжким гнітом московського централізму, що не давав змоги розвиватися ні культурним, ні економічним, ні політичним силам її, то враз із новими, молодими силами, що почали щиро працювати над підведенням рідного краю з того віковичного занепаду, виявилось дуже багато ворожих сил, що намагалися (і намагаються) припинити той культурно-національний і політичний рух наш, а коли не вдається їм припинити його, то вони у реакційному безсиллі своєму стараються хоч здискредитувати той молодий рух до поступу і розвитку України, підірвати довір'я до нього, і — на жаль — роблять це не завжди чистими і чесними заходами. У своєму завзятті вони забувають, що чесна, ідейна боротьба можлива тільки чистими і правдивими засобами, — і, часто собі, а не нам на шкоду, вживають у боротьбі з нами і наклепів і перекручування фактів, а як коли, то й безсоромної неправди.

Коли це робиться несвідомо, без знання суті річей, то можна тільки пожаліти таких людей, що виступають у боротьбу, не знаючи свого ворога, не знаючи тої зброї, яку беруть

У руки: легковажно і несвідомо вони докладають рук своїх до нечистого і нечесного діла. Коли це робиться свідомо, з повним знанням і ворога свого і зброї своєї, — то таким «борцям» нема місця серед чесних, ідейних людей.

Отже, з огляду на цей перехідний час, коли так загострилася національна ворожнеча, коли стільки виливається неправди і наклепів на молодий, свіжий і чистий рух до відродження України після 2^{1/2} вікового занепаду її, не можу промовчати про ті тенденційні й неправдиві закиди, що сипляться звідусіль на нашу національну справу, а з'особна — на нашу мову. Нехай ця передмова допоможе несвідомим, легковажним людям, коли заміри їх чесні, розглянути свої засоби боротьби і кинути їх, щоб не каляти собі руки. Що ж до таких людей, що свідомо вживають проти нас нечистих засобів, — то не до них буде моя мова, бо даремна праця озиватись до совісти людей, коли у них її нема.

Найулюбленіші козири, якими б'ють нашу мову і вороги, і (ніде гріха діти) свої люде, «тоже малороссы», що глузують зо свого рідного не гірше за того Ноевого сина, суть такі:

1. Назву **Україна**, український вигадала «кучка интеллигентовъ» на чолі з проф. М. Грушевським за для сепаратистичної ідеї, тоб-то, щоб навіть назвою відокремитись од Россії. Є тільки «Малороссія», «Юго-Россія» або просто «Ю.-З. край».

2. Мова людей цієї країни є не що инше, як «нарѣчіе» руського язика, або навіть «говоръ» «жаргонъ», «галиційское язычіе, выдуманисе

Грушевскимъ и его приспѣшниками, подкупленными на австрійскія деньги». Яка це, мовляв, українська мова, коли в тих газетах і книжках раз-у-раз трапляються чужоземні слова, яких не розуміє простий «малороссъ». «Учений філолог», проф. Т. Ф. не соромиться впевняти, що «простолюдину — малороссу» гораздо понятнѣе рускій языкъ, чѣмъ такъ называемое «украинское нарѣчіе».

Під тон йому наші-ж таки перевертні кажуть: «я очень люблю малорусскій языкъ, я самъ тоже малороссъ и съ удовольствіемъ читаю «Кобзаря» и «Энеиду», слушаю наши народныя пѣсни, но газетъ вашихъ я не понимаю. Помилуйте, развѣ это малорусскій языкъ: тенденція, режимъ, кооперація, всѣ эти самовизначення и т. п.? Развѣ народъ ихъ понимаетъ? Вотъ если бы вы писали свои газеты языкомъ Шевченка, Котляревскаго — другое дѣло» і т. д.

3. Третій улюблений закид — що наша мова вбога, що в ній мало слів, не вистачає лексичного матеріялу для сучасних потреб життя. Один «тоже малороссъ» побиває нас навіть числами: він каже, що українська мова має не більше 5000 слів, а найбільніша зо словянських мова чешська (?) має їх до 40 000.

Звідкіля взяв таку «статистику» той філолог з лабораторії Київського політехнікума (sic!) — відомо тільки йому. Чи не з глибини свого щирого »тоже малорусскаго« серця?

4. Ще кажуть і вороги і «добрі люде», що наша мова груба, некультурна, здатна тільки до базару та кухні, а не до салону, що вона «дубова», не мелодична і т. п.

величкий слід цієї форми: хотѣлъ было купить).
д) Старовинні форми дієслів бути, дати, їсти: з'їси, даси, єси (дурень єси, невелика єси пані), давно втрачені у московс. мові, і багато інших. Старо-слов'янські слова, що живуть в україн. мові і напів-умерли в московській: око—глаз (хоч іще лишилося: очевидно), коні—лошади (хоч іще є конница).

Отже, коли вже й починати диспут про «языкъ и нарѣчіе» то, здавалось, на першу назву має більше права українська мова, а друга личила-б московській. Але-ж кажемо, в дійсності, як це визнала і найвища наукова інституція російська (Академія Наукъ), українська мова є така-ж осібна і самостійна, як і московська, вони рівноправні з наукового погляду, бо суть дві галузі від одного пня. Говорити-ж про українську мову, як про говірку («говоръ») московської мови або про «жаргонъ» — це значить виявити своє неуцтво або ще гірше: бажання образити свого родича, дошкулити йому, — що з наукою і людською чемністю нічого спільного не має.

Взагалі-ж треба більше обережності з присудами про права тої чи иншої мови, бо дуже легко вскочить у помилку. Всяка бо мова може бути говіркою («нарѣчіемъ»), коли її порівнювати з тою пра-мовою, з якої вона витворилась — і стає вже мовою, коли сама дала з себе говірку, так само, як усяка людина є сама для себе «я», але напевне мала батька і діда і може мати свого сина й онука, для яких сама вже буде батьком і дідом. Так французька мова є говірка, коли порівнювати її з латин-

ською, з якої вона витворилась поруч з італійською, еспанською, але-ж вона є мова сама для себе і відносно своєї дитини — провансальської говірки.

3. Чи вбога наша мова?

Багатство мови міряється з одного боку числом лексичного матеріалу її, тоб-то просто числом слів, а ще й числом синонімів, цеб-то числом тих слів, що мають однакове значіння з ріжними відтінками. Ці синоніми, як ті фарби у художника: що більше їх, то кращий і жвавіший вийде малюнок.

Що слів у нас не 5000, як упевняє «політехничний філолог» та його однодумці, це видно хоч-би зо словника української мови Б. Грінченка (68 000 слів). А тому словникові присудила костомарівську премію російська ж Академія Наук.

Що-ж до синонімів, то їх в українській мові у всякому разі не менше, а може й більше, як у сусідніх словянських мовах, московській і польській.

Візьмемо для прикладу синоніми, що визначають рух:

іти	— ийти	— iść
ходити	— ходить	— chodzić
похожати	— прохаживаться	— przechadzać się
виступати	— шествовать	— występować
прямувати	} нема; хіба; идти напрямкѣ — направиться	— prostować
простувати		— udać się
податись		

мандрувати	—	путешествовать	—	wędrować
дибати ¹⁾	—	идти неуверенною походкою	—	?
шкандибати	—	ковиллять	—	?
штикульгати	—	хромать	—	kuleć
плентатись	—	плестись	—	?
дріботіти	—	сѣменить	—	?
шугати ²⁾	—	?	—	?
линути ³⁾	—	?	—	?
сунути	—	?	—	dreptać
тлянтись	—	скитаться	—	tulać się
швендяти ⁴⁾	—	?	—	?
вештатися	—	слоняться, шляться	—	włóczyć się
товктися	—	?	—	tluć się (jak Marek)
сновигати	—	?	—	?
чимчикувати ⁵⁾	—	(уходить сѣ оглядкой)	—	?
перти	—	мчатся	—	?
гнати	—	?	—	pędzić
чкурнути	—	?	—	?
дремнути	—	удрать	—	umykać
майнути	—	?	—	?

і т. и. Те-ж саме буде, коли виберемо синоніми по иншій якій категорії: скрізь україн-

¹⁾ Оце вже дитинка починає дибати. Встав після тяжкої хвороби і вже дибає.

²⁾ Шугав ясним соколом по небі, сірим вовком у степу.

³⁾ Все покину і долину до самого Бога (Шевчен.).

⁴⁾ Szwendac się в українсьм у польській мові.

⁵⁾ У літописі Самовидця: і по тій оказії Татари без ясиру назад у степи свої почимчикували. Вернись, дочко, чи не чуєш? куди це ти чимчикуєш? (пісня).

ського лексичного матеріялу не менше (а може й більше), як у сусідніх слов'янських мовах.

Гляньмо в инший бік, хоч, наприклад, лексикологію лайки. Вона не така брудка і прикра, як в інших мовах. Багатство форм і слів витворює таку силу різних одтінків, що иноді й лайка не лайкою виходить.

Батьків сину — це ж не є лайка, бо всяка людина є син, або дочка свого батька.

Вражий сину — це вже лайка, але не дуже ще дошкульна. Иродів, катів, бісів сину — ще міцніше. У російській мові ми знаємо одну тільки таку лайку (вона є і в українській мові), але вже дуже прикру і дошкульну.

Лаються, сказать-би, не по простій адресі, а «манівцями»: у пару, в тіль, у віру: вражої, катової, иродової, бісової, чортової і т. д. пари: цеб-то виходить не називають просто катом, чи иродом, але парую до нього; воно фактично все одно, але виходить ніби лекше, лагідніше. Так само: вража, катова, иродова і т. и. тіль, віра, або душа.

Щоб не назвати кого просто дурнем, кажуть: чи він не з під дурного хати? або: дурний тебе під хрестив і т. и. Певна річ, що під дурного хатою може сидіти й розумна людина, а дурний під теж може охрестити розумну людину; але вже в такій, сказать-би, делікатній лайці вже є компромітуючий натяк, хоч і не тяжко прикрий.

Багатство української мови на приказки і прислів'я всім відоме; у них виявляється тонкий дотеп, юмор нашого народу. На одну московську приказку можна завжди знайти

дві, три або й більше українських, що ту саму думку висловлюють иншими словами в инших одтинках.

Розміркувавши це, ледве чи можна, будши безстороннім, сказати, що українська мова бідна, вбога: вона не бідніша, а може й багатіша на лексичний матеріал за московську і польську.

Докоряють, що в українських газетах багато чужоземних слів, яких селянин не розуміє. Але яка-ж инша книжна й газетна мова обходиться без тих чужих слів?

Революція, партія, анархія, режим, плебісцит, конференція, і т. д. — хіба їх нема в московській, польській, чеській і всіх инших мовах? Без цих слів не може обійтися ніяка мова. Коли може й справді наш селянин не завжди легко читає газету і книжку вкраїнську, то винна тут не мова, а та темнота, в якій віками держав його старий режим. Неписьменний московський селянин теж не зрозуміє такої «російської» фрази: ассигнованіє меліоративнаго кредита, або: коалиціонный кабинетъ, а проте ніхто не каже, що московська мова, книжна й газетна, є якесь «язычіє, выдуманное кучкой интеллигенціи».

Є словник такий: «75000 иностр. словъ, употребляемыхъ въ русскомъ языкѣ». Хіба це мало?

Треба бути справедливим і міряти одною мірою: не вимагати, щоб українські газети писалися мовою Шевченка і Котляревського, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна й Тургенева, а поль-

ські—мовою Міцкевича чи Словацького: бо всі ті письменники—і Шевченко, і Пушкін, і Словацький у своїх творах не писали про кооперацію, конференції, президіуми, локауты і трести—слова, без яких не обійдеться політична література.

А що може в українській газетній мові в подекуди вплив галицько-польський, то в цьому винні не наші письменники, а той катів режим, що забороняв у нас писати, читати, вчитись, молитись і навіть співати рідною мовою. Українська мова могла жити 250 літ тільки коло воза, плуга, на базарі та в кухні, а література її—розвиватись тільки в Галичині та в Америці. Чи це нормальні умови життя? Чи зазнала коли такого гніту московська мова?

І вона проте не загинула, а зберегла всі свої багатства, нею говорить 35 міл. народу і навіть, як бачимо, не збідніла вона за довгий час свого лихоліття.

4. Чи таки справді українська мова груба, дубова, тяжка, як кажуть її вороги? Щоб одповісти на це питання треба зазначити, що наукової мірки для тих прикмет мови майже нема, так само, як немає мірки для того, щоб судити про м'якість чи грубість різних музикальних інструментів: коли хто добре знає мову, то знайде у ній і м'якість, і красу і багато інших гарних прикмет. І на просту дудку можна дуже гарно заграти, хто вміє, аж любо слухати, але й зо скрипки та фортеп'яна або костельного органа невмілими руками добудеться така музика, що хоч із хати тікай.

Подекуди можна судити про грубість або

лагідність, твердість чи м'якість мови по числу зменшених і ласкальних форм слів. І коли ми з цією міркою приступимо до української і сусідніх із нею словянських мов, то побачимо, що вищенаведена оцінка нашої мови не має під собою ґрунту.

Справді: зменшених і ласкальних приростів (суфіксів) у нашій мові не менше, а иноді й більше, як у московській та польській мові:

Московська	Польська	Українська
звѣзда	gwiazda	зоря
звѣздочка	gwiazdka	зірка
—	gwiazdeczka	зірочка
—	—	зіронька
цвѣтъ	kwiat	квіт
цвѣтокъ	kwiatek	квітка
цвѣточекъ	kwiateczek	квіточка
—	—	квітонька
малый	maly	малий
маленькій	malenki	маленький
малюсенькій	malutki	манюній
—	—	малесенький
—	—	манюсенький
—	—	малюсенький
—	—	манісінький

У московській і польській мові (та і в інших словянських та романських і кельтських мовах) маються зменшені й ласкальні форми для іменників, прикметників і прислівників. Українська мова, крім цього, має ще зменшені й ласкальні форми заіменників, числівників і дієслів, чого не має ні одна инша мова:

Заіменники: сам, саменький, самісенський;
ввесь, всенький, всісенський;
такий, такенький, такісенський,
такецький.

Числівники: двійко, тройко, четвірко, ше-
стірко і т. д. двоєчко, троечко,
четвірочко.

Дівслова: їстки, спатки;
їсточки, спаточки;
їстоньки, питоньки, спатоньки і т. в.

Чи є-ж підстава для твердження, що ця мова
груба, дубова?

Нарешті, що до мелодичности української
мови ледве, чи є друга мова, що мала-б такі
багаті засоби до мелодичної комбінації звуків,
як українська. Вона не любить збігу само-
звуків (hiatus) або співзвуків і уникає того ось
якими способами:

1. звуки в і у можуть заступати один од-
ного, коли того вимагає еуфонія (добророзвучність),
наприклад:

Був у Варшаві — була в Одесі.
Наш учитель — наша вчителька.
Бачив урядника — бачила вряdnика.
Бідна вдова — ой там удівонька.
Прийшов Улас — кличте Власа і т. д.

Коли перекласти ці приклади на московську
або польську мову, то побачимо, що там не
вдасться обминути збігу само-або співзвуків.

2. Вставляється при потребі і до злучника з:

Мати з дочкою — злазь із воза.
Дуже зморилась — я сам ізморився.

3. Злутніки: і—та—й заміняють один одного, коли того вимагає доброзвучність:

Іван і Петро — Сава та Петро, або Сава й Петро і т. д.

4. Так само і в інших словах звуки і—й заміняють один одного:

І день іде, і ніч іде
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

5. Закінчення неозначального способу дієслів може бути повне і вкорочене, залежно від того, як вимагає доброзвучність:

Ходити пішки — ходіть окремо.

Які-ж поважні наукові підстави лишаються для твердження, що вкраїнська мова груба й немелодична?

Я вважав за потрібне дати тут, у передмові, відповідь на ті легкодумні, а частіше злісні докори й нападки на нашу мову, що чуються звідусіль тепер особливо, коли доля судила вкраїнській мові зо становища безправної, звідусіль вигнаної, стати мовою державною.

Не без помилок і хиб переживає вона той раптовий перехід. Але згадаймо, чи мало-ж робилося таких помилок у московській мові, коли царь Петро I заходився перетворювати її на загально-європейській штиб? Скільки-ж було там тих аттенцій, респектів, ассамблей, сікурсів, і т. и., а проте московська мова пережила той період перетворення і «вийшла в

люде», хоч і ввійшло у неї «75000 иностранныхъ словъ». Те ж саме переживала і чеська мова за часів Ганки, Шафаріка і Палацького, і сербська мова за Вука Караджича.

Побажаю-ж наприкінці критикам нашої мови більше об'єктивності і справедливості, а своїм людям — охоти й старання вивчитися рідної мови, щоб як найменше псувати й калічити її, бо досі, в московській школі і під московською «протекцією», вони муіли цуратися свого рідного.

Звучня.

(Фонетика¹).

Звучня (фонетика) є наука про звуки, що в них складається всяке слово. Звуки на письмі визначаються кожний своїм знаком, а ті знаки називаються літери (букви).

1. Українська азбука має 33 літери: а, б, в, г, ґ, д, е, є, ж, з, і, й, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ь.

Коли ми порівняємо вкраїнську азбуку з московською, до якої вона найбільше подібна своїми знаками, то побачимо, що в українській азбуці нема таких московських літер: ъ, ы, ѣ, э, ө, в, але є три літери, яких нема в московській азбуці: ґ, є, ї.

Ця азбука називається Кирилиця, бо завів її першовчитель Словян Св. Кирил; вживається вона ще в болгарській та сербській мові; інші словянські народи — Поляки, Чехи — пишуть латинськими літерами.

Я не бачу особливої потреби чи вигоди ламати те, що стояло майже тисячу літ, і заводити у нас латинську азбуку замість Кирилиці, як це знечев'я витівають тепер де які наші патріоти.

Замість московського **ы** українська азбука вживає **и**:

сынъ — син, дымъ — дим.

ъ, ъ, ѳ, ѵ в українському письмі не вживаються, бо вони нам не потрібні; та їх тепер уже й з московської азбуки викинули.

Українська літера **ѳ** вимовляється так, як московське **ѳ** і **ѳ** (ѳе); українське **ѳ** вимовляється, як московське **ѳ**:

синѳ море = сынѳ мора.

ѳ вимовляється, як московське **ѳи**:

моѳ = мойи, ѳхав = ѳихав.

г вимовляється, як латинське, польське або німецьке **g**: гудзѳъ, гуля, гедз = guzik, gula, gedz.

Цей знак не є новітня вигадка, як упевняють деякі вороги наші; він трапляється в українському письмі ще в кінці XVII віку. У Білій Церкві є старовинний антиминос, де в підписі архієрея, що його святив, стоїть надруковано аж двічі **г**: Агафангел. У старіших книгах і літописах наших цей звук **g** писався: **кг**.

В московській мові нема звука **h** і буква **г** у них вимовляється, як **g**: голова = galawa; в українській мові навпаки: дуже рідко трапляється звук **g** (г), а то все **h**: голова = holowa.

Ним наша звучня значно відрізняється від московської.

2. **ь** не означає ніякого звука, а вживається тільки для попередньої шелестівки:

собака — с вимовляється твердо,

сьогодня — с зм'якшено.

крім, хіба двох московізмів: кандьор (куліш) та живодьор (шкіролуп). Коли вже нам мабуть не вдасться той чужий наросток еиґ переказувати нашим ир, найближчим до нього, то вже краще нам іти за прикладом Поляків і писати та вимовляти: актор, режісер, контролер, маневри, бо все-ж таки цим чином ми менше будемо калічити той чужий звук еи, ө, до якого наше о і е ближче за московське ё.

5. Взагалі-ж переймаючи чужі слова, а особливо ймена власні, треба поводитися з ними чемво і старатися вимовляти й писати їх так, як вони вимовляються у своїй отчизні; московська мова цього правила не додержується і дуже калічить чужі ймена; Lubet (Любе) Москвини вимовляють і пишуть Лубѐ, як у слові луб, Latham (Лятам) — Латам, як у слові лата, Zola (Золя), — Зола, як у слові зола і т. д. У Французів твердого л зовсім нема; отже й ми не повинні бути «живодьорами» чужих імен, не повинні калічити їх, особливо нашим твердим л; і будемо казати й писати: Любе (як наше Любка), Лятам, Золя, Лябуль, Ля-Плята, Ляманш і т. д.

6. Звук і в початку слів пишеться і: ім'я, істота, іржа, іспит і т. д., тільки перед и пишемо и: ивший, иноді, инакше. Виняток із цього правила робимо для чужих імен: інтелігенція, інституція, інформація, Інсбрук, Індія і т. и.

Але индик пишемо з и, бо хоч воно і від слова Індія, так воно давно в нас, що при-

7. Звук ф неприродній українській мові. Він уживається в чужих словах: фабрика, форма, факт; у присвоєних чужих словах та йменах власних наш народ старається замінити його звуками: хв, х, п, т, в: Хведір, Хома, Хима, хвіртка, Пилип, Опанас, картопля, Марта, Текля, Векла.

Цю заміну знаходимо у старовинних грамотах XIV—XVI віку: Ходор, Хома, Хрол.

8. У нас нема окремого знака — літери для звуків дз і дж і ми мусимо писати ці звуки двома літерами, хоч вимовляються вони, як один звук: дзвін, дзиґа, джерело, джигун, Джоджалій.

Бувають одначе слова складні, що злилися з двох слів, і коли в них збігаються до купи д + з, д + ж, то вони вимовляються парізно, як два окремі звуки: під-зивати, під-живитись.

9. Ми вимовляємо звуки горлом, де у нас є для того приладдя в горлянці: голосові струни. Але в поміч цьому приладдю ідуть ще: язик, піднебіння, зуби, губи (уста), ніс, гортань. Таким чином ми маємо змогу вимовляти преріжні звуки.

А, е, і, и, о, у ми вимовляємо горлом, без допомоги язика, губ, зубів; тільки рот стуляється більше або менше і таким чином міняється самий звук. Попробуйте вимовляти або співати ті звуки, широко відкривши рота: у вас ніяк не вийде і або у, бо для них треба більше стулити рот, ніж для звука а.

Ці звуки називаються гелесівки, або саме-

звук, бо беруться голосям, їх можна тягнути довго, співати і не потрібують вони допомоги додаткових приладдів мови: язика, зубів, губ.

Всі-ж інші звуки азбуки одним тільки горлом, без допомоги язика, зубів чи губ взяти не можна. Попробуйте одним тільки горлом, широко розкривши рота і не рушаючи ні язиком, ні губами вимовити звуки: б, н, п, с, або інші — нічого не вийде.

Або попробуйте довго тягнути, ніби співати: б, м, п — знов таки нічого не вийде.

Тому то всі ті інші звуки, крім голосівок, називаються шелестівки або співзвуки (бо їх лекше вимовляти вкупі з якоюсь голосівкою: лекше вимовити ба, бе, ніж одно б).

10. А з огляду на те, яка частина рота стає у поміч горлові, щоб витворити звук, ми поділяємо звуки на:

1. Гортанні, що вимовляються за допомогою гортанки: г, і, к, х.
2. Піднебінні, що вимовляються за допомогою піднебіння, опіраючи язик більше чи менше до піднебіння: й, ш, ж, ч, дж, щ.
3. Язичні, що їх ніяк не можна вимовити без допомоги язика: р, л.
4. Зубні, що їх беззуба людина не вимовить до ладу: т, д, с, з, ц, дз, н.
5. Губні, що в їх витворенні беруть участь уста, губи: б, в, м, п, ф.

По інших своїх признаках шелестівки поділяються ще инакше, а саме:

1. Шиплячі: ж, ч, ш, щ, дж, бо вони ніби шиплять.

2. Свистячі: з, с, ц, дз.

3. Носові: м, н.

Звуки в і й стоять ніби посередині між голосівками та шелестівками. Коли вони стоять перед голосівкою, то самі будуть шелестівками: вода, Йосип, а коли стоять після голосівки, то стають самі ніби голосівкою: кров, ходив (вимовляється ніби: кроу, ходиу), мій, Андрій.

11. Поділяють шелестівки ще на дзвінкі й тихі; дзвінкий звук, коли його вимовляти пошепки, стає тихим:

Дзвінкі:	Тихі:	Дзвінкі: $\frac{2}{3}$	Тихі:
б	п	з	с
в	ф	ж	ш
д	т	дз	ц
г	к	дж	ч
ґ	х		

12. М'якшення звуків.

Голосівки м'якшаються за допомогою звука й (йотація):

а	я (йа)	о	йо
е	є (йе)	у	ю (йу)

13. Шелестівки м'якшаються за допомогою ь: мідь, кінь, дядько, батько, сьомий, Кузьма і т. д. Не м'якшаються гортанні: г, ґ, к, х, губні: б, в, м, п, ф, а також р; цим наші губні і р дуже відрізняються від московських, які легко й залюбки м'якшаються; наші: голуб, кров, степ — моск: голубь, кровь, степь.

Буває ще, сказати би, подвійне м'якшення: коли за зм'якшеною шелестівкою йде ще зм'якшена йотована голосівка; тоді з нашими шелестівками діється своєрідне явище, якого не

буває в інших слов'янських мовах: вони подвоюються. Напр.: мідь-міддю, коломазь — коломазю, сіль — сіллю, тіль — тінню, так само: зілля, насіння, волосся, судья, полоззя і т. д. (моск.: зелье, судья, полозья).

Не подвоюються шелестівки для зм'якшення і перед йотованими, коли їх стоїть дві ріжних у-купі: щастя, дрантя, пересердя, смертю і т. д.

Наші ж гортанні, губні й р, що не м'якшаться взагалі, не люблять коло себе і м'якої йотованої голосівки: вони відділяються від неї апострофом ('): Лук'ян, б'ю, б'є, п'ю, п'є, п'яний, м'ясо, коров'як. пір'я і т. д.

Галичане у письмі не відділяють тих шелестівок од йотованих голосівок і пишуть: бю, бє, ю, пє, п'яний, вюн і т. д. Наддніпрянці до такого писання не звикли; їх око потребує на письмі того відділення, як його чує вухо, отже й пишуть той апостроф після гортанних, губних і р перед йотованою.

Примітка. Без апострофа пишуться: свято, святий, різдвяний, Слов'яне, цвях, вязати і всі походні від них (святкувати, цвяхований, привязати); також і чужоземні слова, як: бюро, бюджет, гравюра, кушюра, Вюртемберг, Мюллер, рюш і т. ин.

Апостроф ставиться також і після приростків, що кінчаються шелестівкою, коли далі стоїть йотована голосівка: з'їхати, під'їхати, об'єднати, без'язикий, з'ясувати, з'їсти (і ззісти) і т. д.

14. Особливу і своєрідну природу що до м'якшення мають наші шишлячі ж, ч, ш і щ, чим дуже відрізняються від московських

шиплячих: в одмінках вони йдуть по м'якій відміні: ножем, квачем, речі, ночі (а не ножом, квачом, ночи, речи), але ь після себе ніколи не приймають, замість м'якшення перед йотованою голосівкою переводять у тверду, нейотовану: оружка, збіжка, клочча, зарічча, піддашша, ніччу, під піччу (моск.: оружье, клочья, зарѣчье, ночью і т. д.). Щ не подвоюється, бо воно вже само по собі складено з двох шиплячих (ш + ч), але й воно йотовану голосівку переводить у тверду нейотовану: нехворощ — нехворощу.

Московські-ж шиплячі м'якшаться залюбки: ночь, печь, ночью, печью і йотовану після себе терплять иноді більше, ніж треба; чистокровний Москвин такі слова, як: чудо, ощущаю вимовляє: чюда, ащющяю.

Отже грубу й непростиму помилку проти нашої звучні й граматички роблять ті, що, вчившись по російських школах, живосилом калічать наші слова на московський штиб і пишуть: нічь, пічь, ходишь, просишь.

Хоч у де-яких місцях України народ вимовляє шиплячі дуже м'яко: лошя, курчя, але це провінціалізм; цього ні в якому разі не можна вводити у письмо.

Р хоч і не любить м'якшитися, але йотовану після себе тернить: рядно, рябий, рятувати.

15. Але й без видимого зм'якшення шелестівки (крім губних і гортанних) не завжди вимовляються однаково: бувають твердіші, бувають м'якші:

Тверді:

дім (дому)
діл (долівка)
поділ (подолу)
тік (току)
зірка
волів (воли)
ніс (носа)
сіль (соли)
куці

М'які:

діло
ділити
поділ (поділу)
тіло (тіла)
зілля
волів (воля)
ніс (приніс)
сіно
зайці (куцих зайців)

і т. д.

Галичане в тих словах, де шелестівка м'яка, а після неї стоїть і, пишуть його з двома крапками (ї), щоб одзначити ту м'якість шелестівки: діло, пожалів, всіх і т. д. Це ускладнює правопис чи не гірше за московське ѣ. І коли вже тепер Московці зреклися свого ятя, то нам і потому слід зрестися того ї, коли воно не йотоване і: отже будемо вживати ї тільки там, де ясно чується йі: їхав, їжак, мої.

Росклад слів.

16. Слова можна розкладати на часті і ті часті мають ріжну вагу і значіння. Кожна частина слова обовязково має в собі одну голосівку, а крім того ще може бути при тій голосівці одна, дві або й три шелестівки, але може й не бути шелестівок. Кожна така частина слова зветься склад. Без голосівки складу не може бути, без шелестівки — може бути склад.

О-дар-ка.

Тут маємо три склади: перший з одної голосівки, другий з одної голосівки і двох

шелестівок, третій — з одної голосівки я одної шелестівки.

17. Склад буває відкритий, коли голосівка стоїть сама одна або з одною тільки шелестівкою, — і закритий, коли голосівка стоїть між двома шелестівками.

У слові О-дар-ка середній склад дар закриття, а перший і третій (О-ка) — відкриті.

Слова бувають односкладові, двохскладові, трьохскладові і багатоскладові.

Односкладові: а піп сів на віз.

Двохскладові: ма-ма пе-че кни-щі.

Трьохскладові: Не-чи-пір по-ї-хав ко-си-ти.

Багатоскладові: Пе-ре-пе-ли-ця пе-ре-ле-ті-ла.

18. Коли ми будемо порівнювати між собою слова, то побачимо, що де-які слова можуть міняти свою форму і число складів: раз воно буде коротке, другий раз до нього приростають ніби додаткові склади, то спереду, то ззаду, але в середині тоді завжди лишається одна частина, що не міняється і лишається постійною.

ряд	дар
ряд-ок	дар-и
по-ряд-ок	дар-унок
по-ряд-ний	по-дар-унок
по-ряд-ку-ва-ти	по-дар-увати

З цих прикладів ми бачимо, що частини ряд, дар лишаються при всіх одмінах слів. Така неодмінна частина слова називається корінь.

Ті додаткові частини, що стоять перед корінем, звуться приrostки, а ті, що стоять

після коріння, звуться наростки: по-ряд-ок — по буде приросток, ок буде наросток.

19. Слова, що складаються тільки з коріння, звуться первісні: ряд, дар. А ті, що витворюються з первісного через приростки і наростки, звуться похідні.

У похідних словах теж бувають одміни, наприклад:

порядний	подарувати
порядного	подарувала
порядненький	подаруємо і т. д.

І ми бачимо, що тут є частина слова (корінь, приросток і де-який наросток), що не міняється, і є частина, кінцівка, що міняється.

Ота частина кожного поодинокого слова, що не міняється при різних одмінах його, зветься пень, а та, що міняється — закінчення або кінцівка.

Корінь здебільшого лишається той самий у всіх похідних словах; пень може бути і більший, і менший, бо до нього може бути то більше, то менше додатків — приростків та наростків.

Куп — ець
 пере-куп — ка
 куп — ити
 за-куп — оувати

Корінь у всіх цих словах куп. У слові купець корінь є разом із цим пень (купець, куп-ця, куп-цеві і т. д.). У слові перекуп-ка корінь буде куп, а пень буде перекупць (перекупк-а, перекупк-ою, перекупк-ами і т. д.).

У слові закупувати корінь знов таки **куп**, а пені буде закупову (закупову-ю, закупову-єш, закупову-ємо і т. д.).

Корінь иноді легко знайти, порівнявши первісне слово з похідними (куп, ряд, дар); але иноді де-які звуки в коріні міняються і тоді його знайти буває трудніше, наприклад:

ріг	стріх — а
рог — и	о — стріш — ок
рог — ат — ий	на стріс — і
на роз — і	

У першому прикладі корінь буде рог, у другому — стріх, але де-які звуки у корінях иноді міняються.

Міна звуків.

20. Звуки при відмінах слів або в тих словах, що витворилися з одного пня, можуть мінятися, або м'якшитися залежно від будови самого слова, наголосу і сусідніх звуків.

Міняться і голосівки і шелестівки.

е міняється на о: нести — носити.

вести — водити.

е „ „ і: лет-іти — літ-ати.

брех-ати — під-бріх-увати.

е „ „ и: дер-ти — з-дир-ство.

е „ „ а: іреб-ти — граб-лі.

и „ „ і: сид-іти — сід-ати.

и „ „ а: сид-іти — сад-овити.

и „ „ ов: ри-ти — ро-ви.

кри-ти — По-кров-а.

і „ „ а: ліз-ти — лаз-ити.

о „ „ а: вхоп-ити — хап-ати.

о міняється на и: здох — здихати.

у .. .. и: дух — дихати.

у .. .. о: кув-ати — ков-аль.

Увага. Не можна допускати такої заміни в тих словах, де голосівка не міниться, а тільки під впливом наголосу або сусідньої голосівки вимовляється інакше, брентить для вуха відмінно. Наприклад, у слові село той звук е брентить ніби и, але ні в якому разі не можна писати село; так само не можна писати мінні або міні замість мені, гудувати замість годувати. Кому трудно розібрати, як треба писати такі непевні слова, той повинен одмінити те слово так, щоб наголос упав на непевну голосівку: село чи село? треба взяти слово сѣла, по сѣлах, де наголос упадає на перший склад слова — і тоді зараз ясно стане, який тут повинен стояти звук. У слові годувати звук о під впливом сусіднього у вподобляється до нього; треба отже знайти таке слово від того-ж самого коріння, де не було-б того сусіднього у: годованець, і зараз ясно стає, який звук повинен стояти у першому складі. Так само: мені, міні чи мінні? Треба перенести наголос на перший склад: до мене, а не до мене, чи до мінє — отже треба писати мені.

Пече чи пиче — спѣчений

Тече чи тиче — втѣча

Лежати чи лижати — лѣжень

несе чи нисе — нѣсти, принѣсти.

21. О і е у закритих складах переходять в і:

ро-ги — ріг

ро-дити — рід

по-па — піп

но-сити — при-ніс

Антоня — Антін

во-зи — віз

о-вес — вівса

ве-чо-па — ве-чіп

бро-ви — брив-ка   ре-чі — річ
зо-ря — зір-ка   вте-ча — втік
ко-па — (п'ять) кіп
се-ло — сіль-ський
о-се-ни — о-сінь.

Примітка. Цей зміни о і е в і не буває:

1. В тих закритих складах, коли за о чи е стоїть ст або ск: кість — кости, зріст — рости, міст — мосту, віск — воску і т. д.
2. В тих словах, де у старо-слов'янській мові о і е були глухими й писались ъ, ѣ, напр. лѣб — лоб (а не ліб), влѣк, плѣк — вовк, полк, ложка (лѣжица) і т. ин.
3. В родовому множини іменників жіночого роду, що кінчаються на -оба, -ода, -ока, -ота: хороб, пригод, сорок, турбот і т. д.
4. В чужоземних словах: тон, фон, амвон та инш.
5. Також у де-яких поодиноких словах чоловічого роду: голод, холод, солод, діловод (але: схід, дохід), молот, чечот (але: чечітка), Федот (але: клопіт, регіт, чобіт), хлібороб, нероб (але: зарібок), закон, народ (але: галицьке нарід, недорід); самогон (але: загін, перегін, наздогін) і т. ин.

Слово Бог має теж форму Біг: бігме, спасибі (спаси — Біг), помагайбі (помагай-Біг).

Увага. На цю заміну голосівок о та е на і не вважають де-які сучасні українські діячі тай немилосердно калічать нашу мову і на

... і у письмі: початок вечіра, вжити за-
хідів, гукніть Хведіра, до Могиліва, з Хар-
ківна, пані Бутаківа і т. д.

Міна шелестівок.

22. Шелестівки звичайно м'якшаться за до-
помогою ь: буду — будь, тіло — тільце, бити —
битися. Але буває, що як стоїть з шелестів-
кою м'яка або йотована голосівка: е, і, в, я,
ю, то де-які шелестівки для зм'якшення мі-
няться. А саме:

г міниться на ж і з: Бог — Боже — Бозя
друг — друже — друзяка
нога — на нозі;

к .. .. ч і ц: козак — козаче
рука — в руці;

х .. .. ш і с: дух — душа — в душі.

Під впливом йотованих голосівок (в, ї, ю, я)
иноді міняться шелестівки, при чому та
йотована голосівка втрачає свою йотацію і
переходить у просту (е, і, а, у), ніби віддавши
свій йот (j) на міну шелестівки.

г, к, х переходять у: ж, з, ч, ц, ш, с:
Бог — Божа (Бог-я = Бог-ја), отець — отче (отц-є
= отц-је), крик — кричати (= крик-јати), кня-
гивня — княжа (= княг-ја), дух — душа (дух-ја);
д — дж, ж: судити — суджу або сужу (= суд-ју).
ходити — ходжу або хожу (= ход-ју).

Примітка. У Західній Україні так і ка-
жуть: ходю, судю, видю.

т — ч: світити — свічу (світ-ју)

з — ж: возити — вожу (воз-ју)

с — ш: писати — пишу (пис-ју).

Буває вподоблення шелестівок, а саме: коли збігається до купи дві різні шелестівки, дзвінка й тиха, то перед дзвінкою тиха переходить у дзвінку, а перед тихою дзвінка міниться на тиху: просити — прозьба (писати треба просьба), дохтор (писати треба доктор).

Але де-які вподоблені звуки вже заведено в письмо і вони так і лишилися: хто (замість кто), дощ (дожч), м'якшити (замість м'ягкшити), легше (замість легкше).

И перед шиплячим звуком не м'якшиться: топший, менший, инший, кінчик панщина, ганчирка, — хоч і вимовляється иноді м'ягко; але л перед шиплячими м'якшиться залюбки: більший, пальчик, бувальщина, Польща (хоч у Слобідській Україні й вимовляється те л перед шиплячими твердо: білше, тілки, але писати так не слід).

Увага. Галицька мова, під впливом польської, частіше вживає складних шиплячих звуків (дж, ждж), ніж наддніпрянська:

Галицькі: ходжу, їжджу, виджу.

Наддніпр.: хожу, їзжу, вижу.

Милозвучність.

23. Українська мова дуже не любить збігу до купи скількох шелестівок або голосівок і вживає всяких способів, щоб того збігу не було.

Знов де-які звуки в нашій мові: гортанні г, г', к, х, губні б, в, м, п і шиплячі ж, ч, ш, щ не можуть м'якшитися і не терплять після себе йотованих голосівок.

Отже наша мова вживає преріжних засобів, щоб уникнути того прикрого збігу шелестівок

та голосівок та неприродного м'якшення, і тих засобів має вона значно більше за інші мови; тому й мелодійність, милозвучність її дуже висока.

а) Після губних шелестівок, щоб одділити їх од йотованої кінцівки, иноді вставляється л: люб-л-ю, куп-л-ю, зем-л-я, здоров-л-я, м-н-ясо (або краще м'ясо); у московській мові того явища менше (люблю, але: здоровье, мясо), а в польській зовсім нема (lubić, zdrowie, mięso).

б) дь иноді переходить в й, коли далі йде м'який склад: райця (замість радця); західно-українські: дванайцять, двайцять, трийцять (замість: дванадцять, тридцять).

в) л у кінці слів (дієслів), міниться на в: був, ходив, читав — замість бул, ходил, читал, як у московській та польській мові. У Галичан в кінці орудного відмінка жіночого роду ю теж міниться на в: жінков, водов.

г) У початку слів иноді додається і, иноді воно відкидається, згідно до вимог милозвучности, щоб легше було вимовляти: іржа, ікло (моск. ржавчина, клыкъ; польс. rdza), (і) маю, (і) голка (им'ю, игла, igła); кажуть (і так писати треба): кличте (І) Гната, але: прийшов Ігнат (оглядаючись на попередній звук).

д) Взагалі, коли слово починається голосівкою, а попереднє кінчиться голосівкою, то наша мова старається або приставити якусь шелестівку (в, г) або відкинути початкове о чи і, щоб не було прикрого для вуха роззяву (збігу двох голосівок: погасив огонь, нема вогню, на вулиці — поперек улиці, назбірав орхів — назбірає горхів, купив инлика —

продала гиндика; не було змалку, не буде я до 'станку, одно 'дного не розуміє, за 'дним разом) і т. д.

f) **О** і **е** в кінцевих складах то випадають, то знову з'являються, бо найтрудніше вимовляти збіг шелестівок у кінці слова, особливо коли вже за ними далі нема голосівки: вінок — вінка, вікно — вікон (без **о** було-б: віки) кравець — кравця, бочка — бочок, Дністер — Дністра (моск. Дніѣстръ, польс. Dniestr).

g) Коли збігається до купи три шелестівки, то часто одна з них випадає: пів(в)тора, дов(г)-ший, м'я(г)кший, тон(к)ший, стис(к)нути, че(р)вця, ка(т)зна-що; іноді-ж навпаки, щоб легше було вимовляти, між двох шелестівок уставляється третя: зуздрів (зу-зрів), заздрій (зазрій).

h) Іноді, щоб легше вимовляти, наш народ переставляє цілий склад навиворіт: цилюрник (цирульник), ведмідь (медвідь).

i) Іноді вкорочує кінець його: Кость (зам. Константин), спасибі (спаси-біг), хоч не хоч (хочеш не хочеш), бач (бачиш); іноді-ж вкорочує початок у довгих іменах власних: Катерина, Лисавета, Панас, Сидір (Екатерина, Афанасій, Ісидор).

k) Особливий простір для осягнення милозвучності в нашій мові дають звуки **у** і **в**; вони можуть заступати один одного, чи то коли стоять окремо, як приіменники, чи коли зрослися зо словом, як приростки, чи, навіть, коли входять у склад самого коріння. Наприклад:

40

наш учитель — наша вчителька
бачив удову — бідна вдова
прийшов урядник — нема врядника
був у Варшаві — була в Одесі
прийшов Улас — кличте Власа
Україна — на Вкраїні
налив ущерть — налила вщерть
хотів узвару — подала взвару
прибіг умить — прибігла вмить і т. д.

Перекладіть ці приклади на московську чи польську мову й побачите, що вони далеко не так милозвучні вийдуть, як наші.

Примітка. Проте своєрідну й трохи дивну вдачу має звук в у Наддніпрянщині, особливо Лівобережній: у початку слів перед голосівкою він має нахил подвоюватись без усякої видимої потреби: ввесь, вважати, ввічливий, ввійти і т. под. Звичайно це буває після попередньої голосівки: на ввесь світ, була ввічлива; а після шелестівки перше в переміниться в у: побив увесь посуд, був увічливий.

1) Далі приіменники з і од можуть мінятися на зо, із, від, як того вимагає збіг сусідніх звуків: іди зо мною, злазь із воза, нема від сина листа — прийшов од сина лист.

2) Кінцівка неозначального стану дієслів ти і заіменник ся в кінці дієслів можуть при потребі вкорочуватись: ть і сь:

ходить пішки — ходить окремо
здалося мені — здалось Оксані і т. д.

n) Нарешті окремі слова ми можемо вимо-
вляти ріжно, згідно до вимог милозвучності:

знов, або знову, або-ж ізнов:

знов опізнився, знову прийшов, бачив ізнов;

більш і більше, менш і менше:

більш одного — більше двох;

звідсіль, звідтіль, звідси, звідсіля, звідтіля;
звідсіля виходить — звідсіль одначе виходить;

чом і чому, між і межі і т. д.

Вкорочене помічне дієслово би (бих) може
вкорочуватись, оглядаючись на попередній звук:

хотів-би, хотіла-б.

Ця всестороння змога обминати роззяв або
збіг шелестівок дає нашій мові велику перевагу
над іншими мовами. По мелодійності своїй
українська мова займає перше місце межі
словянськими мовами і тільки друге (після
італійської) серед інших світових мов. Отже
великий гріх перед рідною мовою й сором
перед нащадками беруть на свою душу ті
недбалі люде, а особливо письменники наші,
що не використовують і не розвивають того
дорогоцінного скарбу рідного краю. Нема чого
своє недбальство виправдувати тим, що ми
вчилися у московській школі й по москов-
ських книжках: треба перевчитися або, краще
сказати, довчитися своєї мови (до чужих бо
мов ми маємо велику здібність); це й не так
уже трудно, коли є бажання, а особливо любов
і пошана до свого рідного. Чи маємо ми право
вимагати від чужих людей пошани до нашої
мови, коли самі її не шануємо й занедбуємо?

24. Уподоблення (асиміляція).

Иноді один звук уподоблюється до другого, сусіднього з ним; коли, приміром, м'якшиться якась шелестівка, то може за нею м'якшитись і попередня шелестівка: тарілка — на тарільці (зм'якшилося к в ц, а за ним зм'якшилося й л), Наталка — Натальці, гилка — на гильці, вила — вильцята, коло — кільце, село — сельце. Але це вподоблення буває переважно з шелестівкою л; інші шелестівки не так легко піддаються вподобленню: кінець — на кінці, танець — танця і т. д.

В де-яких словах не наголосне о переходить в а, уподоблюючись до сусіднього наголосного а: багатий, хазяїн, гаразд — замість: богатий, хозяїн, горазд. Можливо, що це московський вплив.

Уподоблюються іноді в мові інші звуки; але як-що порушуються цим граматичні й словотвірні закони, то такого вподоблення в письмо вводити не слід; наприклад, кажуть: здавця, хочецця, гудувати, маїте, силó, — але писати треба: здається, хочеться, годувати, маєте, село.

Приіменник з, коли зростається з корінем, яко приросток, переходить в с перед тихою шелестівкою: збивати — але сиівати, звозити — сформувавати, згадати — сховати, згедзитись — сказитись, зжитися — сшивати і т. д.; коли-ж він стоїть окремо від слова, то не переходить в с перед тихими: з Полтави, з тобою, з шатра, хоч і вимовляється, як с.

Примітка. Тільки приіменник без ніколи не асимілює свого з, хоч-би й зрісся з корінем слова: безпечний, безталанна, безконечний.

У сполученнях зді, жді, ети звуки д і т звикають перед н: празник, тижня, піснйя, чесний, нещасний, напасник, корисний, первісний, існувати.

Сполучення чи не слід у письмі вульгаризувати у ши (як воно иноді чується у вимові): треба писати: безпечний, конечний, статечний, сердечний, Сагайдачний, пшеничний, ячний, місячний, вдячний, зручний і т. д.

Виятки: рушник, рушниця, мірошник, совяшник, може ще яєшня.

Короткий огляд звучні

для повторення.

1. Своєрідні букви укр азбуки: г, ґ, і.
2. ь і й для м'якшення шелестівок і голосівок.
3. Йотовані голосівки: я, ґ, ї, йо, ю.
4. Чужоземний звук eu (ö) й означення його в українській мові та письмі.
5. Правопис чужих слів. Не калічити їх.
6. і в початку слів то вставляється, то випадає.
7. ф в укр. мові замінюється звуками: хв, х, п, т, в і лишається тільки для чужих слів.
8. Звуки дж і дз не мають окремого знаку.
9. Голосівки й шелестівки.
10. Шелестівки: губні, гортанні, зубні, шиплячі, свистячі, язичні, піднебінні.
11. Йотація (м'якшення голосівок).
12. М'якшення шелестівок: ь і подвоєння перед йотованою голосівкою (не подвоюються гортанні, губні й р).
13. Особлива природа шиплячих ж, ч, ш, щ (подвоюються перед йотованою, але переводять її у тверду, не йотовану).
14. Своєрідне, малопомітне м'якшення шелестівок.
15. Росклад слів. Корінь, наросток, приросток.
16. Відкриті й закриті склади.

17. Корінь, наросток, приросток. Цень і кінцівка.
  18. Слова первісні, похідні, складні.
  19. Міна звуків. Міна голосівок.
  20. о і ө в закритих складах.
  21. Міна шелестівок (г, к, х в ж, з, ч, ц, ш, с).
  22. Милозвучність: вставка л після губних, дь переходить в й, л в кінці слів у в, і в початку слів додається або випадає, вставка в, г у початку слів перед голосівкою, о і ө в кінцевих складах то випадають, то вставляються, випад одної з трьох шелестівок у групах, перестановка складів, укорочення довгих імен, взаємна міна звуків у і в, з і од, вкорочення кінцівок ти і ся, міна окремих слів (знов, більш, звідсіль, чом, між, би).
  23. Уподоблення (л м'якшиться перед зм'якшеною, а переходить в с перед тихою).
-

Словотвір

25. (етимологія).

Небагато є слів, що складаються тільки з одного-самого коріння. Більшість слів мають різні додатки до коріння: **приростки** й **наростки**.

Приростки стоять перед корінем, **наростки** — після нього.

По-ряд-ок, пере-куп-ка.

По- і пере- суть приростки.

Ряд і куп — коріні.

-ок і -ка — наростки.

Найбільше відмінюються при різних одмінах слів їх наростки; отже про них передовсім буде мова. Але попереду треба розказати, які бувають слова у мові, або, як кажуть, частини мови.

26. Частей мови 9:

1. Іменники¹⁾ суть назви тих річей, явищ або поняттів, які ми уявляємо собі нашими знаряддями (органами) чуття: зором, слухом, нюхом, смаком, дотиком або розуміємо дум-

¹⁾ У де-яких граматиках називають їх **речівники**, але ця назва невлучна, бо слово **річ** не принасовується до таких зміслових іменників, як от: час, надія, страх, клопіт і т. под.

кою: хата, світло, голос, Дніпро, Іван, дощ, мороз, дим, біль, радощі, горе, клоніт.

2. Прикметники суть імена, що означають прикмету якоїсь речі чи явища: яка вона чи яке воно? Добрий, довгий, малий, залізний, білий, дешевий, холодний, розумний, старий, страшний.
3. Числівники показують число річей або порядок їх: два, вісім, сорок, копа, перший, двоє, тричі.
4. Заіменники ставляться замість імен: я, ти, мій, той, всякий, самий.
5. Дієслова показують, що робить(діє) іменник або річ, чи що з ними діється: ходить, любимо, спати, стоїть, мерзне, світає.
6. Прислівники показують, як одбувається дія або в яких стосунках речі між собою: добре, тяжко, вчора, далеко, пішки.
7. Приіменники, як показує сама назва їх, стоять при іменниках, щоб докладніше пояснити дію чи стосунки річей між собою: на столі, під столом, без хліба.
8. Злучники або-ж сполучники — сполучають слова між собою: мати і сестра, побіг тай упав.
9. Оклики суть ті слова, що їх вигукує людина, або коротко вимовляє: агов! ой! овва! гуп! плюєь! геть!

27.

Іменники.

Річі бувають животні, тоб-то такі, що живуть, ворущаються своєю охотою, мають почуття радощів, болю, страху, голоду, то-що і нежив-

вотні, що не живуть, не воруються своєю охотою і почуттів не мають.

Животні: людина, кінь, птиця, риба, муха.

Неживотні: вода, земля, камінь, стіл, ніч.

Є ще багато таких іменників, що їх тільки розумом, думкою можна собі уявити; такі йменники звуться змислові: час, горе, радість, клопіт, добро, зло, літо, вчора, середа, любов, надія і т. д.

Імена бувають власні й речеві. Власні належать одній особі або речі: Україна, Київ, Дніпро, Хмельницький, Тарас, Великдень, а речеві належать багатьом особам чи речам: місто, річка, козак, людина, корова, стіл, віз, день і т. д.

Імена власні пишуться з початку великою літерою, а речеві малою; великою літерою пишеться всяке слово, що стоїть у початку нового рядка або після крапки, коли починається нове речення.

Бувають ще ймена збірні, що означають гурт річей: народ, юрба, військо, череда, громада, голота, комашня, мишва.

По складу своєму ймена ще бувають: прості, зменшені або здріблені, ласкальні або-ж пестливі, збільшені й складні.

Прості: хата, птах, хлопець, голова.

Здріблені: хатка, пташка, хлопчик, голівка.

Ласкальні (пестливі): хаточка, хатиночка, пташинька, хлоп'ятко, голівонька.

Збільшені: домище, хлопчисько.

Складні: паро-плав, бого-слов, Велик-день, пів-(в)тора, Бого-родиця.

Іменники бувають трьох родів: мужесьього (чоловічого), жіночого та середнього (тоб-то такі, що ні чоловічого ні жіночого).

Іменники мужесьього роду відрізняються від інших таким чином, що до іменника додається заіменник мій або цей: брат(мій), дід(цей), Сава(цей).

Іменники жіночого роду пізнаються приставленням заіменника моя або ця: сестра(моя), хата(ця), риба(ця), кров(моя).

Іменники середнього роду пізнаються по заіменнику моє або це: серце(моє), ягня(це), кохання(моє), село(це).

Бувають ще іменники спільного роду, тоб-то і чоловічого й жіночого: сусіда(мій і моя), собака(цей і ця).

28. Наростки іменників.

Наростки іменників бувають преріжні.

Ось ті, що вживаються найчастіше:

Для мужесьього роду:

ь, й: день, кінь, злодій, ратай, чухрай.

ець, ар, пр: кравець, жнець, купець, маляр, шинкар, багатир, проводир.

аль, ель: коваль, москаль, учитель.

ни (здебільшого означає громадський стан або народність): селянин, міщанин, громадянин, Татарин, Турчин, Сербин.

В московській мові цих наростків для ознаки народности менше; там кажуть: Сербъ, Турокъ, Балахъ, а ми повинні казати: Сербин, Турчин, Волошин.

о, енко (здебільшого здріблені імена власні або назвища по батькові): дядько, батько.

...ченко, Музиченко (= Петрів, кравців, музиків син).

Здріблені:

ик, ок, усь, уньо: коник, молодик, хлопчик, садок, дідок, степок, дідусь, Петрусь, татуньо, дідуньо.

Збільшені:

ище: домище, хлопчище.

уга, юга, ака, яка (здебільшого зневажливі, презирливі): хануга, козарлюга, злодюга, волоцюга, гайдамака, розбишака, лобуряка, упиряка й т. д.

сько (теж презирливі): хлопчисько, дідисько.

Для жіночого роду:

ба, ка, ва, ня: журба, сійба, бочка, сторона, диня, клуня. Іноді це бувають імена збірні: пташня, коماشня.

ава, ява: держава, халява, курява.

ва (здебільшого збірні, іноді презирливі): мишва, жульва, татарва.

да, ада: борода, морда, левада, принада.

ота, ета, еча: турбота, прикмета, втеча. Іноді це бувають збірні та презирливі: босота, голота, свинота, Німота, малеча.

ина: дядина, причина. Часто вони означають одиницю, взяту від збірного: березина, товарина, очеретина, днина. Отже дуже негарно роблять ті, що, нехтуючи своєрідну красу і вдачу нашої мови, перекладають або кажуть на московський штиб: зламав ребро, зрубав березу (зламав ребрину, зрубав березину; прождав цілу днину, а не цілий день).

Ще вживається іноді в чоловічому роді, як презирливе: якийсь писарина, отой адвокатина.

ість: старість, радість.

уха, иха: свекруха, дячиха, Макариха.

еня, иня (означає народність): Німкеня, Туркеня, Грекиня.

івна (чиясь дочка): ковалівна, бондарівна, попівна, Боровиківна, Равичівна.

Зменшені й здріблені:

иця: водиця, землиця, телиця, молодиця.

ичка: павичка, сестричка, молодичка.

ечка, енька, онька: свічечка, долецька, голівонька.

Для середнього роду:

во, ло, мо: слово, шило, ярмо.

иво (здебільшого означає якийсь матеріал):

паливо, прядиво, місиво, межево («повідла»).

ство: хазяйство, ремество.

я, еня, ча: теля, ягня, мишеня, курча, хлопча.

ання, ення, іння, иння (здебільшого похідні з дієслів): питання, зваання, здвиження, насіння, баговиння.

Здріблені:

це, ечко: відерце, сонечко.

Збільшені:

ище (здебільша назви місцевостей, що вказують на якусь старовину, що колись там була): городище, монастирище, ставище.

Жіночий рід призвищ на ич буде ичка: Богдановичка, Сидоровичка, Кондратовичка.

Є ще призвища з наростком -ук, -юк та -ів (московське й болгарське -овъ, -евъ): Кравчук, Андріюк, Яцків, Совачів.

Огідно калічать наші московські недоучки відмінки таких імен: Совачіва, Петріва, пані Бутаківа, — бо наша звучня переводить о і е в закритих складах в і.

Щоб не вертатися знову до розкладу слів скажемо тут про приростки.

Приростки стоять перед корінем і здебільшого суть приіменники, иноді трошки змінені: ви-гадка, при-нада, роз-мова, пере-лаз, уз-(вз)-гір'я, при-лічок, су-сіда, пра-дід, про-рок, пів-день; де-які приростки можуть мінитися відповідно до вимог милозвучности; у — в, од — від, з — зо — зі, с — со — су — зу, наприклад: наварили взвару — дай узвару, прочитав одчит — був на відчиті, збори — зомління — зібрання, зустріч, спека — совість — сусіда.

29. Є чимало йменників українських, що подібні до московських, але роду бувають иншого; на це треба дуже вважати, бо вживання йменників у невластивому їм роді дуже псує нашу мову, обмосковлює її. Ось ці йменники:

В українській мові	У московській мові
муж. роду:	жіночого роду:
барліг (ведмежий)	берлога (медвѣжья)
біль (закричав з болю)	боль (закричаль отъ боли)
глуб (пішов на самий глуб)	глубь (морская)

дишель	дышло — середн. роду
дріб	дробь
дур («Тай від того дуру Бандурою став», — пісня)	дурь (Пришла дурь въ голову)
кір (Застудився після кору)	корь (легкая)
мечет (Пішли турки до мечету)	мечеть (Сулейманова).
міль (Модем із'яється, стар. літопис)	моль (платяная и книжная)
нашип (Звалився поїзд з насишу)	насыпь (высокая)
пил («Чи ти, милий, пи- лом припав чи метели- цею?» — пісня)	пыль (известковая, угольная і т. д.)
полин (Замісць меду по- лину гіркого ззіси)	попынь
посуд (Побив увесь по- суд)	посуда
похорош (Після похо- рону)	похороны (тільки у множині)
продаж (Що маєте на продаж?)	продажа
програм (франц. le pro- gramme муж. р.)	программа (краткая)
розрух	разруха
сажень (Цілий сажень)	сажень (цѣлая)
степ (Степ широкий, край веселий)	степь (ковыльная)
степець (Дослужився високого степеня)	степень (сравнитель- ная, превосходная)
ступінь (На першому ступіні)	ступень

шир (Який шир!)
ярмарок (Сорочин-
ський)

Всі складні йменники з
корінем шир будуть
чоловічого роду: над-
шир, підшир, правошир,
дошир, перешир і т. д.

Отже груба помилка (мо-
сковізм) буде, коли
сказати: моя підшир,
наша часошир, стара
літошир і т. д.

Імена власні:

Сібір, Волинь, Умань
(«Повернувся я з Сібі-
ру», — Кармелюкова
шсня). Родом із Во-
линя. Доїхав до
Уманя.

Назви міст: Ромен і Лубні у нас обмо-
сковлюють на: Ромны і Лубны.

Українські жіночого р:	Московські муж. роду:
Адреса (французьке Ad- dresse — жін. р.)	Адресь
Богословія (Вчився Бо- гословії)	Богословіе (догмати- ческое) середн. р.
відшукатка	отпускь
гусь (біла гусь)	гусь (хорошъ гусь!)
Євангелія (Свята)	Евангеліе (середн. р.)
запора (залізна)	запорь (желѣзный)

ширь (Какая ширь!)
ярмарка (Нижегород-
ская)

Всі ці йменники в
московській мові
жіночого роду: моя
подпись, всенарод-
ная перепись, ста-
ринная літопись
і т. д.

Всі вони в москов-
ській мові жіночого
роду.

картонля	картофель
колодязь (наша)	колодець
оркестра	оркестръ
пайка (моя)	пайокъ
пара (аж пара з коней іде)	паръ
перепустка	пропускъ
перерва	перерывъ
потона (Настала світу потона)	потопъ (всемірний)
признака	признакъ
путь (Наставте мою ди- тину на добру путь)	путь (далекій)
Наші залізничники ро- били помилку по мо- сковському, кажучи інстинктивно прави- льно по українському: «пускай на вторую путь».	
салата	салатъ
саля	залъ
тополя	тополь
харч (добра харч)	харчи хорошіе
цикорія	цикорій
шалвія	шалфей
Наше середнього роду:	Моск. мужес. роду:
шатро	шатеръ
Наші снільного роду:	Московські:
сусіда (мій і моя)	сосѣдъ — муж. р
собака (рудий собака, стара собака)	собака — жен. р

шир (Який шир!)
ярмарок (Сорочин-
ський)

Всі складні йменники з
корінем шир будуть
чоловічого роду: над-
шир, підшир, правошир,
дошир, перешир і т. д.

Отже груба помилка (мо-
сковізм) буде, коли
сказати: моя підпись,
наша часопись, стара
літопись і т. д.

Імена власні:

Сибір, Волинь, Умань
(«Повернувся я з Сібі-
ру», — Кармелюкова
песня). Родом із Во-
линя. Доїхав до
Уманя.

Назви міст: Ромен і Лубні у нас обмо-
сковлюють на: Ромны і Лубны.

Українські жіночого р:
Адреса (французьке l'a-
dresse — жін. р.)

Богословія (Вчився Бо-
гословії)

відпустка

гусь (біла гусь)

Євангелія (Свята)

запоро (залізна)

ширь (Какая ширь!)
ярмарка (Нижегород-
ская)

Всі ці йменники в
московській мові
жіночого роду: моя
подпись, всенарод-
ная перепись, ста-
ринная літопись
і т. д.

Всі вони в москов-
ській мові жіночого
роду.

Московські муж. роду:
Адресъ

Богословіе (догмати-
ческое) середн. р.
отпускъ

гусь (хорошъ гусь!)

Евангеліе (середн. р.)

запоръ (желѣзный)

картопля	картофель
колодязь (наша)	колодець
оркестра	оркестръ
найка (моя)	пайокъ
пара (аж пара з коней іде)	паръ
перепуєтка	пропускъ
перерва	перерывъ
потона (Настала світу потона)	потопъ (всемірний)
признака	признакъ
путь (Наставте мою дитину на добру путь)	путь (далекій)

Наші залізничники робили помилку по московському, кажучи інстинктивно правильно по українському: «пускай на вторую путь».

салата	салатъ
саля	залъ
тополя	тополь
харч (добра харч)	харчи хорошіє
цикорія	цикорій
шалівія	шалфей

Наше середнього роду:	Моск. мужес. роду:
шатро	шатерьъ

Наші спільного роду:	Московські:
сусіда (мій і моя)	сосѣдъ — муж. р
собака (рудий собака, стара собака)	собака — жен. р

30. Одміни йменників.

Іменники відмінюються по числах і відмінках; міниться тоді найбільше кінцівка йменника, а певнь лишається без одміни, іноді-ж міниться й наросток, тоді лишається без одміни корінь (із приростком, коли він є), іноді-ж міниться де-що й у коріні.

Чисел є троє: **однина**, — коли говориться про одну річ: чоловік, сестра, теля.

Двійна, — коли говориться про дві, три або чотири речі: дві руці, чотири нозі, очима.

Множина, — коли говориться про багато, про велике число річей: батьки й діти. По степах і хуторах.

Кажуть люде (множина) — світ широкий (однина). І малпу (однина) своїми очима (двійна) у німця (однина) бачив за плечима (двійна).

Примітка. Де-які змислові йменники не мають множини, а вживаються тільки в однині: напр: віра, надія, любов, божевілля. А де-які вживаються тільки у множині (або двійні), однини-ж у них не буває: сани, ворота, вила, хрестини, заручини.

Іноді однина вживається замість множини: одвіяв зерно на насіння (певна річ, що відвіяв не одну зернину, а дуже багато їх); рибалки ловлять рибу (знов таки не одну-ж рибину, а багато риб); Жиди скуповують птицю (знов не одну, а багато птиць) і т. д.

Одмінків іменників буває сім, як в однині, так і в множині; у двійні відмінків тільки двоє.

1. Іменний (nominativus, — де-хто каже: називний) відповідає на питання: хто? що?

батько, сестра, серце
батьки, сестри, серця

2. Родовий (genetivus) відповідає на питання: кого? чого?

(кого не бачу?) — батька, сестри, серця
батьків, сестер, сердець

3. Давальний (dativus, датний) відповідає на питання: кому? чому?

(даю) батькові, сестрі, серцю
батькам, сестрам, серцям.

4. Винувальний (accusativus, знахідний) відповідає на питання: кого? що?

(бачу або винувачу) батька, сестру, серце,
батьків, сестер, серця.

5. Кличний (vocativus, зовний) вживається, коли кличуть:

батьку! сестро! серце!
батьки! сестри! серця!

6. Орудний (instrumentalis) відповідає на питання: ким? чим?

(володію, тішуся) батьком, сестрою, серцем
батьками, сестрами, серцями

7. Місцевий (localis) відповідає на питання: на кім? на чім? (у кім? у чім?)

(кохаюся) (на, у) батькові, сестрі, серці
„ батьках, сестрах, серцях

З огляду на те, що наростки й кінцівки іменників бувають різні, кінчаються твердим,

м'яким або йотованим звуком, одміни йменників теж бувають різні:

тверда (стіл, вода, село)

м'яка (кінь, диня, поле)

йотована (злодій, надія, ім'я).

31. Одміни іменників мужеського роду.

Іменники чоловічого роду можуть кінчитися на всякий звук, шелестівку або голосівку: староста, голуб, Яків, дід, ніж, віз, злодій, язик, стіл, дім, пан, батько, піп, маляр, спие, заповіт, страх, палац, квач, гріш, хрущ, суддя, вчитель.

Примітка I. На голосівки е, с, і, у, ю кінчаться здебільшого чужоземні ймена власні: Любе, Пер'є, Дююї, Сарду, Кеню. Вони здебільшого по відмінках не відміняються і не гаразд роблять Галичане, що, за прикладом Поляків, живосилом натягають ті чужі ймена на наші відмінки: Юлія Верного (Жюль Верне), Гетого (Гете) і т. под.

Примітка II. Іменники чоловічого роду, що кінчаться на а, я: воєвода, Щербина, суддя і т. д. відміняються так, як іменники жіночого роду: вода, диня.

Іменників чоловічого роду на о в московській мові нема, і Московці такі наші йменники неправильно відміняють по своїх жіночих одмінах: батько, дядько, Шевченко, родовий: батьки, дядьки, Шевченки, давальний: батькѣ, дядькѣ, Шевченкѣ і т. д.

32. I. Одміна тверда.

По цій одміні відміняються всі йменники чоловічого роду, крім тих, що кінчаться на ь, й і на шиплячу шелестівку ж, ч, ш, щ.

— 61 —
Однина.

Ім.	(хто? що?)	дуб, сив
Род.	(кого? чо о?)	дуба, сина
Дав.	(кому? чому?)	дубові, синові
Вин.	(кого? що?)	дуб, сина
Клич.	—	дубе! сине! (сину)
Оруд.	(ким? чим?)	дубом, сином
Місц.	(на кім? чім?)	(на) дубі. (на) синові

Множина.

Ім.	дуби, сини
Род.	дубів, синів
Дав.	дубам, синам
Вин.	дуби, синів
Клич.	дуби! сини!
Оруд.	дубами, синами
Місц.	дубах, синах

Так само відмінюються іменники, що кінчаться на всяку иншу шелестівку (крім шиплячих) і на ко: батько, дядько, дідько, хвалько, Омелько, Шевченко і т. н.

33. II. Одміна м'яка.

Однина.

Множина.

Ім.	учитель, біль	учителі, болі
Род.	учителя, болю	учителів, болів
Дав.	учителеві, болеві	учителям, болям
Вин.	учителя, біль	учителів, болі
Клич.	учителю! болю!	учителі! болі!
Оруд.	учителем, болем	учителями, болями
Місц.	учителі, болі (учителеві, болю)	учителях, болях

Так само відміняються всі йменники на -ьо: дідуньо, Петруньо, татуньо, а також усі йменники, що кінчаються на шиплячі шелестівки ж, ч, ш, щ; тільки з огляду на те, що наші шиплячі не м'якшаються ніколи й не терплять після себе йотованих голосівок, у тих одмінах, де кінцівка йотована, вони переводять її в нейотовану, просту.

34. Зразок одміни йменників, що кінчаються на шиплячу шелестівку.

Однина.

Ім. ніж, квач, гріш, хрущ
Род. ножа, квача, гроша, хруща
Дав. ножеві, квачеві, грошеві, хрущеві
Вин. ніж, квач, гріш, хрущ
Клич. ноже! кваче! гроше! хруще!
Оруд. ножем, квачем, грошем, хрущем
Місц. (на) ножі, (на) квачі, гроші, хрущі

Множина.

Ім. ножі, квачі, гроші, хрущі
Род. ножів, квачів, грошів (грошей), хрущів
Дав. ножам, квачам, грошам, хрущам
(замісць — ям)
Вин. ножі, квачі, гроші, хрущів (бо животні)
Клич. ножі! квачі! гроші! хрущі!
Оруд. ножами, квачами, грошами (грішми),
хрущами (замісць — ями)
Місц. (на) ножах, (на) квачах, (на) грошах,
(на) хрущах (замісць — ях)

35. Примітки.

І. В багатьох словах о і е, що існують в іменному відмінку, в інших одмінках випадають:

пес — пса, парубок — парубка, мішок — мішка і т. д.

Ці голосівки, як непостійні, ніколи не переходять в і в закритих складах.

Увага. Всупереч московській мові в деяких наших словах ті звуки о й е не випадають в одмінах:

Наші:	Моск.:
лев — лева	льва
лоб — лоба	лба
льон — льону	льна
льод — льоду	льда
мох — моху	мха
попіл — попілу	пепла
рів — рову	рва
ріт — рота	рта

II. У багатьох іменниках родовий одмінок кінчиться не на а, я, а на у, ю. У московській мові це теж буває, але-ж у значно меншому числі слів. Таку кінцівку родового відмінка на у, ю мають:

1. Більшість іменників змислових: лад, час, догляд, розум, біль, жаль, страх, гнів, ляк, клопіт, регіт, сміх, колір, погляд, зір, слух, нюх, смак, дотик і т. ин.

2. Іменники збірні й матеріяльні: нарід, натовп, люд, ліс, край, степ, цвіт, став, лан, ячмінь, барвінок, — пісок, сахар (цукор), чай, порошок, дріб, товар і т. д.

3. Іменники, що означають атмосферні або метеорологічні явища: грім, дощ, вітер, сніг, мороз, землетрус і т. ин.

4. Де-які ймена власні: Дон, Сібір, Поділ.

Иноді бувають обидві форми, але при цьому міняється змісл слова: попросив стола позичити — попросив до столу гостей; пішов до двора (панського) — спинився серед двору (подвір'я); добрав ключ до замка — доїхав до замку (палацу).

Давальний одмінок чоловічого роду має кінцівку -ові, -еві (-єві), за винятком іменників, що кінчаються на -ів, -ов, -їв: Львів — Львову, Київ — Київу, Драгоманову, Харькову і т. д. Та в де-яких церковних словах: Господу, Богу, Отцю і Сину і Святому Духу. Отже погану помилку (московізм) роблять ті, що кажуть і пишуть: пану міністру, доклав сенату, послав листа Івану Петровичу; таких давальних одмінків нема в українській мові; сенату міг-би бути родовий одмінок, а Петровичу — кличний (паничу! Дніпре Славутичу!). І нема чого виправдувати такі помилки тим, що ніби-то не милозвучно, коли збігається до купи багато однакових кінцівок: для милозвучности ми не маємо права калічити граматику; у польській мові подібне-ж явище буває: *Хаверешу hrabiemu Branickiemu*, а проте Поляки краще за нас шанують свою мову й граматику і не псують її московізмами.

Галичане давальний одмінок вимовляють і пишуть на ови, еви: синові.

Винувальний одмінок своєї кінцівки не має в чоловічому й середньому роді, а заступається для іменників животних — родовим, а для неживотних — іменним: люблю брата, купив кова, — продав ячмінь, роздер чобіт, привіз камінь.

Примітка. Бувають одначе винятки з цього правила:

а) в назвах животин і дерев винувальний в однині заступається родовим, а в множині — іменним: продав коня — продав коні (а не коней); зрубав того дуба — зрубав ті дуби.

в) иноді в іменниках особових винувальний заступається іменним: піти межі люде, забрали його в москалі, постригсь у ченці, пішов у гості.

с) і навпаки для неживотних — родовим: купив гамана, розідер чобота, підмастив воза, написав листа, поставив млина, вітряка, нагострив ножа і т. ин.

У кличному відмінку маємо міну гортанних звуків: г — ж, к — ч, х — ш:

«Ой, не шуми, дуже, зелений байраче!»
Боже, Святий Душе, чоловіче і т. д.

Кличний відмінок на у (ю) мають ті іменники, що кінчаться на о, і здріблені: батьку! дядьку! хлопчику! братику! Івасику! татусю! дідусю! і т. д.

Крім того де-які з тих, що кінчаться на ж, ч, ш: небожу! паничу! орачу! Івановичу! Дніпре Славутичу!

Дід має кличний діду, син — сине і сиону: перше коли говориться про Христа: Сине Божий! Отче, Сине і Святий Душе! другий — у всіх інших випадках.

Примітка. Слово сиону має в українській мові особливо ласкальний характер і вживається не тільки для мужеського, але й для жіночого роду. Наталочко! Іди, сиону, до мене.

Де-які іменники з наростком -ець мають кличний одмінок на -че: хлопче, Німче, Українче, зайче, ченче, шевче.

Кличного відмінка ніколи не можна заміна-

ти іменним, як це раз-у-раз роблять наші амосковлені люде.

У місцевому відмінку перед кінцівкою і гортанні г, к, х теж м'якшаються на з, ц і с:

плуг — у плузі, поріг — на порозі, байрак — у байраці, поверх — на другому поверсі.

«Сім пар волів у лузі, а чотири у плузі» — (пісня)

«Поховай мене в буйнім лісі,

В буйнім лісі на горісі» (пісня про комарика).

Місцевий на у замість і мають: 1) здріблені іменники: на конику, на дубочку, у садку чи садочку, у лісочку і т. д. 2) багато й нездріблених іменників, що кінчаються на ок, к з попередньою шелестівкою та де-які інші: пісок — на піску, замок — у замку, віск — у воску, полк — у полку; також: у льоху, у соку, у сіряку, у снігу та инш.

Іменники особові мають місцевий на ові: при батькові, панахида по Шевченкові і т. д., але ніяк не можна взагальняти це на іменники речеві та неособові (животні) й казати: на мостові, на лобові, на коневі замість: на мості, на лобі, на коні і т. д., як це роблять деякі наші люде, що втратили почуття рідної мови.

Двійна взагалі вже вмірає, пропадає в українській мові, але де-які форми її ще животіють: рукава, вуса, поводá: два (3 і 4) брата, два дуба і т. ин.

У множині іменний відмінок на е замість и мають іменники, що кінчаються на -анин (янин) і втрачають у множині наросток ин: міщане, селяне, прочане, Галичане.

Турчин, Сербин, Болгарин, Румин, Русин і Татарин мають: Турчинин й Турки, Сербинин й Серби, Руминин, Болгаринин й Татари.

Циган і Молдован (Молдованин) мають множини: Цигани, Молдовани.

Пан має іменний множини пани і панове; остання форма вживається для вшанування: пани й люде; понаїздили пани; але приїхали панове бояри. Панове громадянство.

Родовий множини замість -ів кінчать голим інем ті йменники, що кінчаються на анин (янин) і втрачають у множині наросток ин: селян, міщан, Галичан, громадян, хуторян і т. д.

Кінь, гість і гріш мають родовий множини: коней, гостей і грошей.

Неправильно де-хто з Наддніпрянців ставить московський наголос на словах: коней, грошей.

Год, день, раз, верст і сажень коли стоять після числівника, то мають родовий множини, як іменний однини, а коли стоять перед числівником, то родовий множини мають на ів: шість год — годів шість, сім день — двів із сім, сто раз — разів сто, десять верст — верстов десять, п'ять сажень — сажнів п'ять.

Иноді при числівниках замість родового множини стоїть родовий однини: двадцяторо чоловіка, четверо хліба. Галичане роблять дуже гидку помилку (полонізм), кажучи й пишучи в таких випадках: прийшло шістьох жовнірів (*szesciu żołnierzy*).

Давальний і місцевий множини у де-яких місцях лівобережної України вимовляють замість ям (-ам) — -ях (-ах) як ім — іх: конім, на коніх, дітім, на очіх, на плечіх; ці місцеві особли-

вості ніяк не можна ширити на всю нашу мову й заводити в письменство.

Орудий множини замість -ами кінчиться в де-яких словах на -ми: грішми, кіньми, людьми, гістьми, дітьми, коліньми, ворітьми, саньми, чобітьми.

У де-яких іменниках о і е маються тільки в іменному однини, а в усіх інших одмінках випадають. Це будуть іменники з кінцівками на -ел: орел, осел, дишель — орла, осла, дишля:

-ол: посол, щигол — посла, щигла

-ор: свекор, цукор — свекра, цукру

-ок: пісок, жидок, дідок — піску, жидка, дідка

-ець: кравець, знавець, хлопець — знавця і т. д.

Примітка. Наросток тель не губить свого е: учитель, гнобитель — учителя, гнобителя.

Увага: жиєць, швець, мрець і жрець не гублять свого е, а переставляють його: женця, шевця, мерця і жерця. Чернець крім того губить р: ченця, ченці.

-єнь: дурєнь, серпєнь, велетєнь — дурія і т. д.

-єє: пєє, овєє — пєєа, вівєєа

-єт: хрєєт — хрєєтєа

Христєє губить у всіх одмінках грецьку кінцівку єє: Христа, Христєє, сине Божий.

Великдєєнь, переддєєнь і півдєєнь мають одміни кожної своєї частини нарізно: Великодєєня, на передодні, о полудні. Останнє слово має двоє розумінь і тому відмінюється дwoяко: півдєєнь, як пора дєєня, відмінюється: полудєєня.

пополудні, а як сторона світу — відмінює тільки слово день: летить птиця на південь, насувається хмара з півдня, південно-західний край.

Тиждень в одмінках губить і д і е: тижня, тижні, тижневий.

Примітка. Дуже огидну помилку (московізм) роблять Наддніпрянці, вживаючи замість тиждень неділя: «він обідає раз у неділю». Неділя це — воскресеніє.

— Хіба в неділю треба обідати двічі? — спитав би справжній Українець.

Четвер вставляє в усіх одмінках г: четверга. Господь має кличний: Господи.

По м'якій чоловічій відміні йдуть і ті йменники, що не мають однини: радощі, ласощі, хитрощі, кліщі, щипці, манівці і т. ин.: ласощів, щипцями, манівцями і т. д. і власні ймена, що живуть тільки у множині, тільки родовий відмінок у них трошки инший: на -ець: Чернівці, Сорочинці, Мазепинці і т. д. — Черновень, Сорочинець.

36. Одмини йменників жіночого роду.

Іменники жіночого роду кінчаються на а, я та ь, отже мають теж тверду, м'яку й йотовану відміну; ці останні дуже близькі між собою. Так само, як і в чоловічому роді, іменники, що кінчаються на шиплячий звук (межа, піч) одмінюються по м'якій відміні, але коли в одмінку трапляється йотована кінцівка, то вона переводиться у тверду неготовану.

Однина.

	Тверда	М'яка	Потована	Шипляча
Ім.	мова	— диня	— надія	— піч
Род.	мов-и	— дин-і	— наді-ї	— печ-і
Дав.	мов-і	— дин-і,	— наді-ї	— печ-і
Вин.	мов-у	— дин-ю	— наді-ю	— піч
Клич.	мов-о!	— дин-е!	— наді-є!	— печ-е!
Оруд.	мов-ою	— дин-єю	— наді-єю	— піч- ч-у (моск. печью)
Місц.	(на)мов-і	— дин-і	— наді-ї	— печ-і

Множина.

Ім.	мов-и	— дин-і	— наді-ї	— печ-і
Род.	мов (ів)	— дин-ь	— над-ій	— печ-ей
Дав.	мов-ам	— дин-ям	— наді-ям	— печ-ам
Вин.	і клич.	як іменний		
Оруд.	мов-ами	— дин-ями	— наді-ями	— печ- ами
Місц.	(на)мов-ах,	— дин-ях,	— наді-ях,	— печ- ах.

Так само відмінюються йменники чоловічого роду, що мають жіночу кінцівку: воевода, староста, Сава, суддя, райця та ин.

Примітка. Старшина, коли означає одну людину, буде мужеського роду і наголос має на кінцевому складі; коли-ж означає збірну громаду— буде жіночого роду і наголос має на передостанньому складі: волосний старшина́ — військова старші́на.

Родовий множини ті йменники мають обов'язково на ів: воеводів, старостів, суддів, райців; а жіночі де-які мають двояко: баб і бабів, матерей і матерів, хат і хатів.

По цьому-ж зразку відмінюються й ті іменники, що не мають однини: хрестини, родини, роковини, досвітки, граблі, ножиці, кліщі.

У давальному й місцевому відмінках ті іменники, котрих цень кінчиться на гортанну г, к, х, м'якшать її в з, ц, с: небога — небозі, (при) небозі, рука — руці, (на) руці, Макариха — Макарисі, (при) Макарисі.

У цих іменниках часто ще трапляється форма двійни, особливо при числівниках дві, три і чотирі: дві руці, спіткнувся кінь на всі чотирі нозі, дві корові (але й дві корови — множина); але без числівника вживається множина: болять руки, ноги, бо двійна в нашій мові вже відмірає; ще в Галичині кажуть иноді: цілую руці.

Кличний одмінок на ю замість е, є мають здріблені й ласкальні іменники: доню, Галю, бабусю, тітусю.

Орудний одмінок на ою, сю і єю ніколи не скорочується, як у московській мові, як це иноді роблять наші змосковлені інтелігенти (дочкоюй, динеюй — грубий московізм: завжди буде: дочкоюю, динеюю).

В західно-українському діалекті той орудний вимовляється (а иноді й пишеться) на ов, ев: водов, жінков, динев.

Дитина й людина у множині втрачають наросток ин: діти, люде; родовий буде у них теж своєрідний на ей: дітей, людей.

Так само родовий одмінок на ей мають: мишя, свиня, воша й иноді курка: мишей, свиней, вошей, курей.

Іменники, що мають у кінцівці дві шелестівки вкупі, підлягають загальному правилу звучні: вставляють між тих шелестівок для милозвучности о або е: бочка — бочок, гілочка — гілочок, кузня — кузень, брехня — брехень і т. д. — за винятком де-кількох чужоземних слів, що гої вставки не повинні мати: форма, норма, барва — форм, норм, барв.

Іменники, що кінчаються на -оба, -ова, -ога, -ода, -ока, -она, -ора, -ота, — а також -ека, -ера і -ета, у родовому множини не переводять о та е в і в закритому складі: хороб, ворон, смерек, прикмет і т. д.

37. Жіноча шелестівна відміна (на ь).

Однина.

Ім.	кість	тінь	піч
Род.	кости	тіни	печі
Дав.	кості	тіні	печі
Вин.	кість	тінь	піч
Клич.	косте!	тіне!	пече!
Оруд.	кістю	тінню	піччу
Місц.	(на) кості	тіні	печі.

Множина.

Ім.	кости	тіни	печі
Род.	костей	тіней	печей
Дат.	костям	тіням	печам
Вин. і клич.	як і менний		
Оруд.	костями	тінями	печами
Місц.	(на) костях	тінях	печах.

Так само відмінюються: часть, честь, повість, совість, осінь, мідь, гусь, подать, масть та всі

іменники, що кінчаються без ь, тоб-то на губні та р: кров, твар і на шиплячу: ніч, здобич, річ, каліч, одсіч, заплоч, нехворощ і т. д.

В орудному відмінку однини бачимо тут у всіх повноті правило звучні про м'якшення шелестівок і подвоєння їх, коли за ь ще йде йотована голосівка; не подвоюються тільки губні: в (нов'ю), р (твар'ю) та ті, що стоять по дві вкупі: кістю, повістю; шиплячі-ж не приймають ь після себе, а перед йотованою хоч і подвоюються, але перетворюють її в нейотовану:

щ не двоїться, бо воно вже подвоєне, складаючись із двох шиплячих: ш + ч — нехворощу.

По цьому-ж зразку відмінюються і ті іменники, що не мають однини: сани, сіни, двері, груди.

Мати вставляє в одмінках ер:

	Однина.	Множина.
Ім.	мати	матері
Род.	матері	матерів
Дав.	матері	матерям
Вин.	матір	матерів
Клич.	мати!	матері!
Оруд.	матір'ю	матерями
Місц.	(при) матері	(при) матерях

Родовий іменник множини Галичане пишуть і вимовляють її замість ей: річній, сіній, дверій.

Родовий відмінок на -ів мають усі іменники на -щі, а також де-які інші: радощів, ласощів, хитрощів, кліщів, бабів.

Орудний відмінок на -ми мають: кістьми (і костями), грудьми, саньми і сіньми.

Двері мають орудний двійного числа: дверима.

Провінціалізму: на дверіх, у сніх, на грудіх не слід ніяким чином заводить у письмо.

38. Одміни йменників середнього роду.

	Тверда	М'яка	Иотовапа.
	Однина.		
Імен.	тіл-о	серц-е	бажанн-я
Род.	тіл-а	серц-я	бажанн-я
Дав.	тіл-у (-ові)	серц-ю	бажанн-ю
Вин. } Клич. }	тіл-о	серц-е	бажанн-я
Оруд.	тіл-ом	серц-ем	бажанн-ям
Місц.	(на) тіл-і	(у) серц-і	(при) бажанн-і

Множина.

Імен.	тіл-а	серц-я	бажанн-я
Род.	тіл	сердец-ь (і серців)	бажан-ь (і бажанн-ів)
Дав.	тіл-ам	серц-ям	бажанн-ям
Вин. } Клич. }	тіл-а	серц-я	бажанн-я
Оруд.	тіл-ами	серц-ями	бажанн-ями
Місц.	(на) тіл-ах	(у) серц-ях	(при) бажанн-ях

Так само відміняється: молоко, озеро, золото, срібло, лице, сонце, відерце, дання, питання, волосся, обличча, збіжжа, клочча і т. д.

39. Іменники середнього роду на -я, крім тих, що вставляють у відмінках наросток ят (теля, ягня і т. ин.), подвоюють свою кінцеву шелестівку: питання, зваання, життя, волосся, зілля, зняряддя, сміття; нема того подвоєння:

1) коли в кінцівці стоїть дві шелестівки вкупі: щастя, листя, дрантя, Вшестя і 2) при кінцівках на губну шелестівку й р: луб'я, вим'я, череп'я, пір'я, подвір'я. Шиплячі шелестівки, хоч і подвоюються для зм'якшення, але, своїм звичаєм, не приймають після себе йотованої голосівки й переводять її в нейотовану: збіжжя, подружжя, ломачча, клочча, піддашша.

Галичане вимовляють і пишуть усі ті йменники на -є, при чому иноді й не подвоюють кінцевої шелестівки, а в многоскладових словах переносять наголос на третій од кінця склад: пїтанє, засїданє, вїданє, жите, листє; тільки в тих іменниках, що вставляють в одмінках наросток -ят, Галичане пишуть на кінці я (тезя) (там у церковно-словянській мові стоїть на кінці носовий «юс»: А, польське е). В місцевому відмінку цих іменників є дві форми: на -і та на -ю: (у) питанні й питанню, ця остання форма більше вживається у Галичан і тхне полонізмом (w pytaniu).

По тому-ж зразку, що й тіло, відмінюються й ті йменники, що не мають однини: дрова, вила, жорна, ворота, ясла.

Небо й чудо вставляють у множині наросток -ее: небеса, чудес.

Око у множині має: очі, очей, очам, очима (двійне число), на очах (на очіх буде провінціалізм, недопустимий у писемі).

Гортанні г, к, х у місцевому відмінку м'якшаться в з, ц, с: в оці, в усі.

При числівниках дві, три, чотири й обидва замість множини вживається двійна: дві відрі, три яблуці, чотири поліні, хоч ця форма

старовинна вже вмірав і замість неї вживають множини (два відра, яблука, чотири поліна), та краще було-б, ближче до духу нашої мови, вживати в таких випадках збірного числівника: двоє відер, троє яблук, четверо ягнят і т. д.

Родовий відмінок множини, особливо в іменниках на -ня має дві форми: бажаць і бажанів, питаць і питаннів.

Як і в жіночому роді, так і в середньому, ті йменники, що мають перед кінцівкою о вкуші дві різні шелестівки, вставляють меж ними о або є в родовому множини для милозвучности: вікло — вікон, відро — відер, зерно — зерен, дно — ден.

Серце має родовий множини: сердець.

Орудий відмінок у словах ворота й коліна буде: ворітьми, коліньми.

Іменники середнього роду, що кінчаються на -я (після шицлячих на -а) і означають малі істоти (молодого віку), вставляють у всіх одмінках після йменного наросток -ят (-ат) і відмінюються по такому зразку:

	Одиина.	Множина.
Ім.	ягня, дівча	ягнята, дівчата
Род.	ягняти, дівчат ти	ягнят, дівчат
Дав.	ягнятї, дівчатї	ягням, дівчат там
Вин. } Клич. }	ягня, дівча	ягнята, дівчата
Оруд.	ягням, дівчам	ягнятами, дівчатами
Місц.	(на) ягнятї, дівчатї	(на) ягнях, дівчатах

Так само: щеня, теля, курча, каченя, гуся, лоша, потерча, циганча, жиденя і т. д.

Ім'я в одмінках уставляє наросток -ен: іменни, імені, (орудний ім'ям), імена і т. д.

40. Про ймена власні.

Чужоземні ймена власні, коли вони мають кінцівку, неприродню нашій мові, здебільшого не відміняються: Сардú, Вогюé, Любé, Золя, Гарібальді, Па-де-Калé, Ріо-Жанейро. Де-котрі можуть одмінитися, як наші йменники власні: Париж, Відень, Неаполь, Бріан, Рузвельт, Вірт і т. ин.; тільки при відміні їх треба у правонисі всіма заходами дбати, щоб не калічити й не псувати тих імен, як це робиться часто в московській і польській мові.

Галичане йдуть за прикладом Поляків і дуже нечемно поводяться з чужими йменами власними: Фавст (чому-ж не Фауст, як по німецькому?) Гетого (польське Goetego, так само, як Ruankarego!)

Звук g в чужоземних речевих іменниках, що давно вже ввійшли в наш ужиток, пишемо здебільшого г: телеграф, газета, генерал, географія; але в чужих іменах власних цього робити не можна і треба добре відрізнати g од h: Гельмгольц (Helmholz), але Гріг (Grieg) Гюго, Гюйо і т. д.

Так само й зо звуком л: пишемо план, клуб, лантух, латинь, філологія, логаритми, зоологія, але повинні писати: П'єр Л'юті, Люзітанія, Ля-Манш, Любе, Ля-Плята, — бо в усіх цих іменах л чується м'яке, і здебільшого не подвоюється л у тих словах, де в чужій мові воно

подвоєно: ілюстрація, ілюмінація, Пел'є, гелер, Аляр.

Звук ф, неприродний українській мові, зберігаємо тільки для чужих слів: форма, фабрика, Франція, Філядельфія, Фор, Фрейсіне.

Звук е в чужих словах, коли вони давно ввійшли в нашу мову і де чується є, так і пишеться є: єзуїт, єретик. Єгипет, Єрусалим, Євангелія, а в новітніх пишемо е: елемент, електрика, етнографія і т. д.

Коли чуже слово має наросток, подібний до нашого, то звук і уподоблюємо в наростку до нашого и: фізика, політика, етика, фізичний, політичний, соціаліст, автономіст, бо маємо наші наростки: ик, ич, ист; але пишемо: соціалізація, соціалізм, автономізм, бо подібних наростків не маємо.

Що-ж до наших імен власних, хоч-би вони перейшли до нас од чужих народів (здебільшого з Греції разом із христіанством), то ми вимовляємо й пишемо згідно з вимогами нашої фонетики; на це ми маємо таке саме право, як і всі інші народи.

Іван по польському буде — Ян, по французькому — Жан, по німецькому — Йоган, по італійському — Джіованні, по еспанському — Жуан; так само — Яків по польському — Якуб, по франц. — Жак, по англійському — Джек; Йосип по польському — Юзеф, по французькому — Жозеф, по італійському — Джузеппе і т. д. — чого-ж ми, Українці, маємо зрікатися свого права пристосувати власні імена наші до нашої звучні (фонетики)?

А звучня наша має де-які своєрідні прикмети: вона не має звука ф, переводить о і е в закритих складах в і, вона не любить у вочатку ймен звуків а, е та старається замінити їх або закрити иншим звуком; не любить наша мова й дуже довгих імен, многоскладових — і вкорочує їх яко-мога. Отже маємо такі ймена:

Опанас (Афанасій)	Олександр
Пилип (Філіпп)	(Александр)
Хведір (Феодор)	Онисія (Анісія)
Хома (Фома)	Охрім (Ефрем)
Хима (Евфімія)	Нечипір (Нікіфор)
Хотина (Фотінія)	Яків, Тихін, Прокіп,
Оверко (Аверкій)	Антін (о — і)
Оліфер або Оліхвер	Свирид (Спіридон)
(Елевферій, британське — Олівер)	Явтух (Евтіхій)
Оксентій (Авксентій)	Оксана, Одарка
Олекса (Алексій)	(Ксенія, Дарія)
Ївга (Евгенія)	Вівдя (Евдокія)
Ганна (Анна)	Катерина, Лисавета
Олена (Елена)	(зам. Катерина, Елисавета)
Овсіій (Евсевій)	Микола, Микита
	(Ніколай, Нікіта).

Вкорочені ймена Кость (Константин), Панько (Пантелеймон), Бенедь (Бенедикт), Харло або Харко (Харлампій, Харітон), Оделько (Александр), Олеся (Александра).

Примітка. Не слід у цьому вкороченні йти далі, ніж треба, і брати здріблені ймена замість нормальних, коли вони й так недовгі: Юрко замість Юрій, Левко зам. Лев (отже маємо: святий Юр, князь Лев, а не Юрко, Левко).

Цих народніх імен ми й повинні держатися, шануючи нашу мову та її прикмети.

Що-ж до «отчеств», то про них уже була мова раніше (§ 28 ст. 53): не потрібна нам ця московська поведінка й треба її збутися.

Призвища на Україні теж мають своєрідну фізіономію. Багато є наших призвищ, що кінчаються на — ко, — енко, — ук, — юк; цей наросток означає сина: Шевченко, Коваленко—шевців, ковалів син і т. д. (в «Енеїді» Котляревського: Еней Анхизенко — Анхизів син); так само — иха означає жінку, а — івна — дочку: Макариха, дячиха, Лемерівна, Бондарівна.

Наросток -ів теж означає походження по батькові, як у Московців і Болгар — овъ, — евъ. Це суть властиво приналежні прикметники, як: батьків, братів, старостів і відмінюються ці призвища так само, як ті прикметники: Ковалева, Іванову, а не: Коваліва, Іваніву, як безграмотно кажуть де-які наші московські недоучки.

У нас крім того чимало є призвищ складних із двох або трьох слів, дуже своєрідних і гарних: Варивода, Вернигора, Паливода, Небаба, Колокузні, Півторадня, Півторакожуха, Сімморозів, Котигорошок, Нетудихата, Рябошапка, Твердохліб, Тонковид, Товстоніс, Неїжмак і т. инш.

На жаль, а собі на сором, де-які наші люде відцуралися свого прадідівського призвища й перелицювали його на московський фасон: Ковалевъ, Швецовъ, Кравцовъ. (у московській мові нема слів коваль, швець, кравець, а є кузнецъ, сапожникъ, портной; отже, певна річ, що це перелицьовані українські призвища:

коваль, швець, кравець), Семарозовъ, Неѣжмаковъ; а де-хто просто таки, без сорому казка, «съ Высочайшаго соизволенія» геть одцурався свого рідного: Афанасьевъ (був Нетудихата), Алексѣевъ (був Мазепа).

Може тепер діти й онуки покрийуть той сором батьків і дідів та вернуться до свого рідного.

41. Прикметники.

Прикметники показують прикмети річей (які вони?), або стосунок їх між собою, або приналежність речі (чия вона?). Утворюються здебільшого прикметники з іменників, коли додавати до коріння тих іменників різні прикметникові наростки.

Прикметникові наростки:

-к, -ок: солод-кий, корот-кий, слаб-кий;
вис-окий, шир-окий, глїб-окий.

-ськ: москов-ський, кеп-ський, шев-ський,
коза-цький (козак-ський).

Так утворились і призвища: Грушевецький (родом із Грушівки), Хмельницький (з Хмельника).

-ів, -ов: батьк-ів, ковал-ів, верх-овий, степ-овий

-ив, -лив: пошт-ивий, парш-ивий, хороб-ливий

-ав, -яв: мирш-авий, гун-явий, слин-явий

-л, -н: світ-лий, мерз-лий, вид-ний, сріб (л) -ний

-ан, -ян: кох-аний, слух'-яний, дерев'-яний

-ат, -аст, -ет: горб-атий, щерб-атий, волос-атий, квітч-астий (квітк-јастий), пер-истий, терн-истий.

-ач, -яч, -уч: леж-ачий, терил-ячий, лед-ачий, пек-учий, балак-учий.

Здріблені :

-уват: зелен-уватий, підстарк-уватий.

-ецьк, -есецьк, -ісецьк: кругл-ецький, мал-есецький, гол-ісецький.

Прикметники показують ті прикмети чи особливості, що належать речі чи особі і відрізняють її від інших подібних. Бувають вони :

1. Якісні, або прикметникові, або-ж властиві : добрий чоловік, старий кінь.
2. Стосункові: дубовий стіл (зроблений з дуба), тутешні люде (що живуть тут).
3. Приналежні (чий?): батьків кожух.

Увага. Трудно иноді буває відрізнити прикметника властивого від стосункового. Помогти собі в цім разі й вияснити справу можна таким чином: прикметники властиві можна поставити у степенях рівня, а стосункові й належні степенів рівня не мають.

42. Степенів рівня є три :

1. Звичайний: добрий, старий, холодний.
2. Вищий: добріший, старіший, холодніший.
3. Найвищий: найдобріший, найстаріший, найхолодніший.

Прикметники стосункові й належні, як сказано в увазі, степенів рівня не мають, бо не можна сказати: дубовіший, тутешніший або батьківший чи сестринший.

Вищий ступінь утворюється зо звичайного, відкинувши від його кінцівку -ий і поставивши замість неї кінцівку -іший, -иший.

Найвищий ступінь витворюється з вищого, додавши до нього приросток най-: най-добр-іший, най-трудн-іший, най-стар-іший.

Примітка. Наросток — ший замість — іший ставиться після губних, гортанних звуків і р: груб-ший, дов-ший, м'як-ший. Після шицлячих і з, яке переходить у ж, буде наросток — чий: дужчий, дорожчий, ближчий, тяжчий, нижчий; після с буде наросток -щій: кращий, вищий (= красший, виший).

г переходить у ж або випадає у степенях рівня: дорожчий, лекший, [ле(г)кший].

Взагалі перед -ший випадає к, ок, ек і н: солодкий — солод(к)ший, тонкий — тон(к)ший, широкий — шир(ок)ший, далекий — даль(ек)ший, красний — крас(н)ший або кращий і т. д.

Иноді степені рівня означаються особливими наростками: -енький, -ісенький, -ецький: стар-енький, гол-ісенький, здоров-ецький.

Иноді найвищій ступінь означається повторенням звичайного: дядько був добрий-добрий, дід був старий-старий.

Найвищій ступінь рівня иноді означається словами: дуже, надто, надзвичайно і т. д., стародавнім вельми та приростком пре-: невимовно щасливий, вельмишановний, надзвичайно гарний, превеликий і т. д.

Увага. Не можна вживати московських форм: більше, самий або найбільш для ступенів рівня, як це робить багато наших людей, підганяючи все наше живосилом на московський штиб. З таким каліченням нашої мови та засмічуванням її московізмами треба найтвердіше змагатися. Кажуть і пишуть: більш поважний, ужити самих рішучих заходів (ще иноді й західів!) = «самыхъ рѣшительныхъ мѣръ», замість: поважніший, найрішучіших заходів і т. д.

Особливі (виняткові) степені рівня мають:

великий		більший		найбільший
малий		менший		найменший
добрий	}	ліпший	}	найліпший
гарний		лучший		найлучший
красний		кращий		найкращий
злий	}	гірший		найгірший
(поганий)				
(кепський)				

Иноді вживають добріший в розумінні: добра душа то-що.

43. Прикметники бувають трьох родів: чоловічого, жіночого й середнього і відмінюються по твердій або м'якій відміні.

По твердій одміні йдуть ті прикметники, що кінчаться на -ий, -а, -е: добрий, добра, добре, твердий, тверда, тверде.

По м'якій одміні ті, що кінчаться на -ій, -я, -в: синій, синя, синє, гусій, гуся, гусє.

Тверда відміна.

Однина.

Ім.	добр-ий	добр-а	добр-е
Род.	добр-ого	добр-ої	добр-ого
Дав.	добр-ому	добр-ій	добр-ому
Вин.	добр-ого (або добр-ий)	добр-у	добр-е
Клич.	як іменний		
Оруд.	добр-им	добр-ою	добр-им
Мієц.	(на) добр-ім або добр-ому	добр-ій або добр-ім	добр-ому

Тверда відміна.

Множина.

Ім.	Для всіх трьох родів.	{	добр-і
Род.			добр-их
Дав.			добр-им
Вин.			добр-і або добр-их
Клич.			як іменний
Оруд.			добр-ими
Міец.			(на) добр-их

М'яка відміна.

Однина.

Ім.	син-ій	син-я	син-є
Род.	син-ього	син-ьої	син-ього
Дав.	син-ьому	син-ій	син-ьому
Вин.	син-ього	син-ю	син-є
	або син-ій		
Клич.	як іменний		
Оруд.	син-ім	син-ьою	син-ім
Міец.	(на) син-ім	син-ій	син-ім або
	або син-ьому		або син-ьому

М'яка відміна.

Множина.

Ім.	син-і
Род.	син-іх
Дав.	син-ім
Вин.	син-іх або син-і
Клич.	син-і
Оруд.	син-іми
Міец.	(на) син-іх

Увага. В українській мові вкорочених форм одмінків нема; і чимало помилок тут роблять ті, що, вчившись у московській школі й по

московських книжках, утратили почуття своєї рідної мови: кажуть і пишуть родовий, давальний та орудний прикметників жіночого роду: доброї замість доброї, добрій або доброю; це така-ж сама груба помилка (московізм), як казати або писати: доброго замість доброго, синяго зам. синього.

Знов де-хто пише у давальному й місцевому відмінку жіночого роду і замість ії: добрі жінці, у Білі церкві, у сиві шапці. Цього провінціалізму держався й проводив у своїй граматиці покійний письменник Ів. Нечуй-Левицький. Але ми повинні твердо держатися того принципу, що провінціалізмів не можна заводять у письмо й робити обов'язковими для всієї України: повинні ми держатися тих форм, яких уживає більшість нашого народу, а не меншість, а надто повинні ми берегти й шанувати нашу граматику.

44. Примітка. Так само відмінюються й де-які йменники, що колись були прикметниками, напр.: лютий (місяць), вартовий (чоловік), хоружий, становий (начальник), королева, братова (жінка), придане (добро), подушне і т. ин., а також прізвиська: Сагайдачний, Хмельницький, Грушевський, Яновська, Срібне, Красне, Жаб'є і т. ин.

Гортанні г, к, х м'якшаються у прикметниках: Остріг — Острожський, козак — козацький, Волох — Волошський.

л залюбки м'якшиться для вшодоблення, а и не любить: сокільський — панський.

Скорочених і здовжених форм прикметників маємо в українській мові небагато (у московській і польській мові їх більше).

Скорочені форми: здоров (замість здоровий), годен, ладен, варт, готов, ласкав, повинен, рад, ясен, може ще певен, хоч це полонізм і краще було-б певний.

Здовжені форми трапляються в іменному й винувальному відмінку однини жіночого роду та в іменному множини. Вживаються ці форми переважно у віршах та піснях.

І широку долину і високу могилу. Гей не дивуйте, добрії люде. Літа мої молодії марно пропадають.

Ті скорочені й здовжені форми прикметників дуже давні; вони майже виключно вживались у тій пра-слов'янській мові, з якої виросла українська (добр отець, слово твердо); вони й досі живуть у мовах московській, болгарській, сербській, але в українській мові їх залишилося мало й то здебільшого в приказках, піснях і віршах.

45. Прикметники приналежні майже всі мають в іменнім одмінку вкорочену форму: батьків, братів, сестрин, бабин, а відмінюються в усіх інших одмінках по твердому зразку, як добрий: до Петрового дня, бісовому батькові, у материній кожушанці, вдовиним дітям і т. д.

Наша мова любить дуже приналежні прикметники й уживає їх більше, ніж московська: в цьому в своєрідний колорит її, якого не треба забувати й нехтувати: братова худоба, а не худоба брата, старостів Перенеличин онук, а не внук старости Перенелиці, сотникова Булавчина жінка, а не жінка сотника Булавки, дядькова Томова хата, а не хата дядька Тома.

З огляду на те, що багато наших інтелігентів, орієнтуючись на московську мову, тяжко калічать в одмінках призвища, що пішли від приналежних прикметників, подається тут скільки зразків одмін таких призвищ.

Тверда.

Однина.

Ім.	Петрів	Петрова
Род.	Петрова	Петрової
Дав.	Петрову	Петровій
Вин.	Петрова	Петрову
Клич.	Петрів!	Петрова!
Оруд.	Петровим	Петровою
Місц.	(при) Петровім	Петровій

М'яка.

Однина.

Ім.	Ковалів	Ковалева
Род.	Ковалева	Ковалевої
Дав.	Ковалеву	Ковалевій
Вин.	Ковалева	Ковалеву
Клич.	Ковалів!	Ковалева!
Оруд.	Ковалевим	Ковалевою
Місц.	Ковалевім	Ковалевій

Тверда.

М'яка.

Множина.

Ім.	Петрови	Ковалеви
Род.	Петрових	Ковалевих
Дав.	Петровим	Ковалевим
Вин.	Петрових	Ковалевих
Клич.	Петрови!	Ковалеви!
Оруд.	Петровими	Ковалевими
Місц.	(при) Петрових	(при) Ковалевих

Числівники.

46. Числівники показують число річей (скільки?) або порядок, у якому вони числяться (котрий?). Числівники бувають:

1. Числові або головні: один, два, три, сім, десять, сто, тисяча; вони відповідають на питання: скільки?

2. Порядкові, що відповідають на питання: котрий? Перший, другий, десятий, сотий.

3. Збірні, що відповідають на питання: скількоро? Двоє, троє, четверо, десятеро, дванадцятро, двадцятро й шестеро.

4. Прикметникові: одинокий, двоякий, троякий.

5. Прислівники числові, що відповідають на питання: як? скільки раз? Раз, двічі, тричі, десятикрат, стократ.

Одміни числівників.

Числові.

Один (галицьке оден і їден), одна й одно відмінюються так (як добрий):

Однина.

Ім.	один, одна, одно
Род.	одного, одної (однієї), одного
Дав.	одному, одній, одному
Вин.	одни (одного), одну, одно
Клич.	один, одна, одно
Оруд.	одним, одною (однією), одним
Місц.	(на) одним, одній, одним або одному або одному

Множина.

Ім.	одні
Род.	одних
Дав.	одним
Вип.	одні (одних)
Клич.	одні
Оруд.	одними
Місц.	(на) одних

Два, дві, три та чотири відмінюються так:

Ім.	два	дві	три
Род.	двох	—	трьох
Дав.	двом	—	трьом
Вип.	два (двох)	дві	три (трьох)
Клич.	два	дві	три
Оруд.	двома		трьома
Місц.	(на) двох		(на) трьох

П'ять, шість і т. д. до ста відмінюються так:

Ім.	п'ять, десять
Род.	п'яти, десяти або п'ятьох, десятих
Дав.	п'ятьом, десятьом
Вип.	як родовий або йменний
Клич.	як іменний
Оруд.	п'ятьма, десятьма
Місц.	(на) п'ятьох, десятих

Сорок і дев'яносто або зовсім не відмінюються, або мають тільки один одмінок: сорока, дев'яноста.

П'ятьдесят, шістдесят, сімдесят і вісімдесят або зовсім не відмінюються, або відмінюють обидві свої часті: п'ятидесяти, п'ятьмадесятьма.

Складні числівники: двадцять (і) два, тридцять (і) п'ять, сорок (і) вісім і т. ин.

мінюються або цілком: двадцять одного, двадцять двох і т. д. або-ж кожную складову частину нарізно: двадцяти двох, тридцяти чотирьох і т. д.

Двісті (двіста, дваста), триста і т. д. до девятисот одмінюють кожную складову частину нарізно: двохсот, трьомстам, п'ятьмастами.

Сто иноді зовсім не відмінюється: «І потече сто ріками кров у синє море» (Шевч.). — Іди до сто біса.

Тисяча відмінюється, як іменник (туча, влача).

Дрібні числівники: півтора, півтретя, півчвертя і т. д. не відмінюються.

Цих дрібних у нас значно більше, ніж у московській мові, де є властиво тільки півтора (у старовинних «былинахъ» иноді трапляється: полтретя); у нас їх є до півдесята ($9\frac{1}{2}$), а може й вище.

Копя, пів-копи, десятка, двадцятка, сороківка, сотня, половина, третина, чверть суть більше іменники, як числівники, отже й відмінюються, як іменники.

Числівники порядкові: перший, другий, третій і т. д. відмінюються, як прикметники добрий, синій.

Числівники збірні: обидва, обидві відмінюються: обидвох, обидвом, обидвома — тай годі, а всі прочі: троє, четверо, шестеро і т. д. не відмінюються.

Увага. Збірних числівників у нашій мові більше, як у московській; крім того, коли число більше 20 і числівник через це став складний із двох числівників, то обидва вони будуть збірні: двадцятеро й двоє, тридцятеро й чет-

веро; отже не повинні ми на московський зразок казати: козаків було тридцять шість чоловік, а повинні: козаків було тридцятеро й шестеро чоловіка.

Українська мова має здріблені (пестливі) числівники і то переважно збірні: двойко, тройко, четвірко, двоєчко, троєчко, шестірочко, — чого не має ні одна світова мова.

Числівники прикметникові: двоякий, троякий — втрачають фізіономію числівників, а наближаються до прикметників і відмінюються, як прикметники.

Прислівники числові: раз, двічі, тричі не відмінюються зовсім, як узагалі прислівники.

Увага. Треба й тут зазначити ще раз, щоб краще пам'яталося, ті погані московізми й полонізми, якими наші люде псують українську мову: там було десять чоловік (московізм: десять человекъ), або: прийшло десятьох жовнірів (полонізм: dziesięciu żołnierzy); по українському повинно бути: десятеро (шестеро, дванадцятеро, двадцятеро й четверо і т. д.) чоловіка (родовий одмінок однини).

Заіменники.

47. Заіменники є така частина мови, що заступає собою іменник. Наприклад:

Дніпро є найбільша річка України. Він тече у Чорне море.

Оттут, замість того, щоб повторити ім'я: Дніпро тече у Чорне море, поставлено заіменника він і всяк зрозуміє, що тут іде мова про Дніпро.

Сама про себе людина скаже: я, на другу людину, з якою розмовляє, скаже: ти, а про иншу людину або річ скаже: він, вона, воно або той, цей, всякий — та ин.

Заіменники бувають:

1. **Особові:** я, ти, він, вона, воно; я буде заіменник першої особи, ти — другої, він, вона, воно — третьої.
2. **Зворотний:** ся, себе, собі, сь. Він показує, що дія вертається на ту людину чи річ, що діє: миюся — мию себе, беру собі; він себе не жаліє; вдягаюсь — вдягаю себе.
Біду собі купила тай за свої гроші (пісня).
3. **Приналежні:** мій, твій, свій, наш, ваш (його, її), їхній. Вони показують, що щось належить якійсь особі чи речі, є її власністю: мій кінь, твоя дочка, його свита. Каша наша, батьків борщ. А мій батько і твій батько були собі свояки (пісня).
4. **Указові,** що вказують на щось: цей, ця, це, (сей, ся, се), той, та, те, оцей, оця, оце, отой, ота, оте.
5. **Питальні:** хто? що? чий? чия? чие? який? яка? яке? котрий? котра? котре? скільки?
6. **Відносні** — ті самі, що й питальні, тільки коли нема питання: чоловік, котрий прийшов, буде в нас ночувати. Дорога, якою ви їдете, дуже калйна. Чия сила, того й правда.
7. **Означальні,** що означають річ або дію: весь (ввесь, увесь), всякий, кожний, сам, самий.

8. Неозначальні, — що нічого не означають: хтось, щось, якийсь, де-хто, де-який, будь-що, аби-хто, аби-що.

9. Одмовні: ніхто, ніщо, ніякий.

Відмінки заіменників.

48. Заіменники особові й зворотні.

Однина.

Ім.	я, ти
Род.	мене, тебе, себе
Дав.	мені, тобі, собі
Вин.	мене, тебе, себе
Клич.	ти!
Оруд.	мною, тобою, собою
Місц.	(при) мені, тобі, собі

Множина.

Ім.	ми	ви
Род.	нас	вас
Дав.	нам	вам
Вин.	нас	вас
Клич.	—	ви!
Оруд.	нами	вами
Місц.	(при) нас	вас

Зворотний множину має так само, як і в однині.

Є вкорочена форма заіменника зворотного: ся, сь; вона вживається тільки при дієсловах: боюся, вдягаюся.

Галичане, а за ними й де-які Наддніпрянці відділяють той заіменник од дієслова, коли він ся (сь і Галичане не відділяють): бою ся, мю ся, вдягаюся. У Галичан, на Західнім

Поділі та Волині те ся ставиться навіть перед дієсловом, иноді дуже далеко: він ся гніває, мені ся так не подобає. У Наддніпрянців та на Лівобережжі є тільки одна така форма відділення ся від дієслова: як ся маєш?

Однина.

Ім.	він — вона — воно
Род.	його (нього) — її (неї) — його (нього)
Дав.	йому — їй — йому
Вип.	його — її — його
Оруд.	їм (ним) — єю (нею) — їм (ним)
Мієц.	(при) нім (ньому) — їй (ній) — нім (ньому)

Множина.

Ім.	вони
Род.	їх (них)
Дав.	їм (ним)
Вип.	їх (них)
Оруд.	їми (ними)
Мієц.	(при) їх (них)

Примітка. До заіменників 3-ї особи в усіх одмінках, крім іменного, додається и, коли попередю стоїть пристосований до нього приіменник: до нього, коло неї, при ньому, хоч у Наддніпрянщині кажуть і: до його, при йому; але коли той приіменник стосується не до заіменника, а до іменника, при якому особовий іменник утрачує особову природу, а став приналежним, тоді и не ставиться навіть для милозвучности: коло його хати, до її батька.

Увага. Знов таки й при заіменниках, як і при прикметниках не можна вживати вкорочених форм одмінків однини: мий, тобой.

собой, з неї, бо це московізм, недопустимий в українській мові.

У Галичині й у Західнім Поділлі та Волині вживаються старовинні форми: до него, при нему, бачив єї, глянув на ню; на прочій Україні кажуть: до нього (до його), бачив її, глянув на неї, вдарив її (а не ю).

Відміни заіменників приналежних.

49.

Однина.

Ім.	мії,	моя,	моє,
Род.	моїого (мого),	моєї (меї),	моїого (мо- го)
Дав.	моїому (мому),	моїї,	моїому (мо- му)
Вин.	мії або мого,	мою,	моє
Клич.	як іменний		
Оруд.	моїм,	моєю,	моїм
Місц.	(на) моїм (моїому, мому)	(на) моїї,	(на) моїм (мо- їому, мому)

Множина.

Ім.	мої
Род.	моїх
Дав.	моїм
Вин.	мої (моїх)
Клич.	мої
Оруд.	моїми
Місц.	(на) моїх

Так само відмінюються й усі інші приналежні: твій, свій і чий. Наш, ваш одмінюється, як прикметник добрий, а їхній, як прикметник синій.

Примітка. Заіменник їхній є якийсь вульгаризм і дуже широко вживать його у письменстві не слід-би; краще було-б, як це в роблять Галичане, вживати замість його: їх. Не: це їхній батько, а: це їх батько.

50. Заіменники указові.

Однина.

Ім.	той,	та,	те
Род.	того,	тої (теї, тієї),	того
Дав.	тому,	тій,	тому
Винув.	той (того),	ту (тую),	те
Клич.	як іменний		
Оруд.	тим,	тою(тею,тією),	тим
Місц.	(у)тім (тому),	тій,	тім (тому)

Множина.

Ім.	ті
Род.	тих
Дав.	тим
Винув.	ті (тих)
Клич.	як іменний
Оруд.	тими
Місц.	(у)тих

Так само відмінюється цей (цього, цьому і т. д.), ця, це, отой, ота, оте, оцей, оця, оце.

Увага. Часто роблять помилку у правописі цих одмін: пишуть орудний відмінок однини муж. роду: тім, цім замість: тим, цим; вкорочують форми родового й орудного відм. жіночого роду: той замість тої, тою; це московізм. Родовий множини пишуть помилково тіх, цих замість тих, цих.

На їх родовий множини мають тільки: моїх, твоїх, своїх, чийх і всіх; усі-ж інші заіменники мають його на их: таких, самих, наших, всяких і т. д.

Заіменники означальні.

Весь (ввесь, увесь), вся, все в однині відмінюється, як цей, але у множині різниться від його.

Однина.

Ім.	весь	вся	все
Род.	всього	всеї (всієї)	всього
Дав.	всьому	всій	всьому
Вин.	весь (всього)	всю	все
Оруд.	всім	всею (всією)	всім
Місц.	(на) всім або всьому	всій	всім або всьому

Множина.

Ім.	всі
Род.	всіх
Дав.	всім
Вин.	всі (всіх)
Оруд.	всіма
Місц.	(на) всіх

Всякий, кожний, сам, самий одмінюються, як прикметник добрий.

Увага. Ці означальні заіменники вживаються іноді зо здрібленими наростками, чим означається неначе найвищий степень рівня: всісенький, всенький, саменький, самісенький, кожнісенький, такенький, такісенький, такецький. Такої барвистости й багатства форм не мають інші мови.

Заіменники питальні (і відносні).

Ім.	хто	що
Род.	кого	чого
Дав.	кому	чому
Вип.	кого	що
Оруд.	ким	чим
Місц.	(на) кім, (кому)	чим (чому)

Кличного відмінка нема, множини нема і жіночого роду теж нема.

Чий, чия, чие відмінюється, як весь, вся, все, тільки в орудному множини буде (всіма) инакше: чиїми.

Який, яка, яке і котрий, котра, котре відмінюються, як прикметник добрий.

Скільки не має однини, а у множині відмінюється так: скількох, скільком, скільки (або скількох), скількома і (на) скількох.

Провінціальні варіанти цього слова: скілька, скілько і кілька.

Заіменники неозначальні, що складаються з усяких інших заіменників з додатком до них приставок: -сь, де-, будь-, аби-, і відмовні, що складаються з інших заіменників з додатком до них відмовного приростка ні-, відмінюються так, як ті первісні заіменники, а додаткова частка лишається при них без одміни: хтось, когось, комусь і т. д., де-який, де-якого, де-які і т. д., аби-хто, аби-кого і т. д., ніхто, нікого, ніякий, ніяка, ніякі, ніякими і т. д.

Примітка. У Галичині й на західній частині Великої України вживається старовинна форма указного заіменника: сей, ся, се замість придніпрянського й лівобережного: цей, ця, це.

при цьому іноді ці заіменники ще й подвоюються, особливо в жіночому й середньому роді: сесея, сесе, тота, тото, а в одмінках кажуть і пишуть: сего, сему, зам. цього, цьому.

Українська мова не так широко любить уживати відносного заіменника котрий (і який), як московська й польська, і при змозі заміняє його заіменником що, іноді пояснюючи його додатком особового заіменника (він, вона, воно): той чоловік, котрий каже — той чоловік, що каже; та книжка, котру ви читали — та книжка, що її ви читали; ті події, котрі ми пережили — ті події, що їх ми пережили; листи, які ви написали — листи, що (або що їх) ви написали.

Не треба зловживати заіменником кожний; українська мова охотніше вживає всякий: каждый чоловік заботится о своих удобствах — наші обмосковлені інтелігенти переклали-б: кожний чоловік дбає про свої вигоди, а по нашому краще: всяка людина (бо чоловік це мужчина) дбає про свої вигоди (жінка напевне теж дбає, а вона ні в якому разі не чоловік, а людина).

51.

Дієслово.

Дієслово означає дію, роботу, думку або явище.

Коваль кує. Птах летить. Діти співають. Я думаю. Гречка цвіте. Дощ іде. Мені не спиться. Смерклося.

Дієслова бувають різні й відмін у них багато.

1. Дія, вчинок, що про його каже дієслово, може переходити від дієвої особи на другу

особу або річ: я рубаю дерево. Мати любить дітей. Дівчина несе воду. Собака гонить зайця.

У всіх цих прикладах дія переходить на інші речі чи особи. Такі дієслова звуться діяльні або дієвого стану; при них завжди можна поставити питання: кого? що?

Я рубаю (що?) дерево. Мати любить (кого?) дітей. Дівчина несе (що?) воду і т. д.

Цим діяльний стан одріжняється від інших станів, що на такі питання відповіді не дають.

2. Бувають такі дієслова, що в них дія не переходить на другу особу чи річ, а сама та особа чи річ приймає на себе дію.

Нива поорана. Поле засіяне. Лист написаний.

Ой чия-ж то хаточка не заметена?

Ой чия-ж то дівчина не заплетена? (пісня)

Такий стан дієслова називається страдальний¹⁾, бо тут дія переходить на саму річ чи особу, про яку йде мова.

Страдальні дієслова витворюються з діяльних і їх завжди можна перетворити, повернути назад у діяльні дієслова, додавши до них дієву особу.

Нива поорана (страдальний стан) = орач або чоловік поорав ниву (діяльний стан), засіяв поле — знов діяльний стан замість страдального: поле засіяне. Так само: хата не

---

¹⁾ Вживаю цієї, не дуже влучної назви, бо кращої поки-що не маємо, а ця назва, взята зо старих московських граматик, значно допоможе орієнтуватися нашим людям, що вчилися у колишніх російських школах з московських книжок.

заметена — страдальний стан. Дівчина замела хату — діяльний стан. Дівчина не заплетена — страдальний стан. Мати заплела дівчину — діяльний стан.

По питаннях вони відрізняються так: при діяльному стані можна поставити питання: кого? що? Орав (що?) ниву, замела (що?) хату, заплела (кого?) дівчину — і завжди при такому дієслові стоїть іменник у винувальному відмінку (прямий додаток, як про це буде далі), а при страдальному такого питання не можна поставити, а стане: хто? що? Хто не заплетений? дівчина. Що не засіяно, не заметено? поле, хата. І при страдальному стані особа чи річ стоїть в іменнім одмінку, а не у винувальнім.

Страдальних дієслів мало в українській мові; у московській і польській їх багато. У перекладах на нашу мову з інших мов треба всіма засобами уникати такого стану дієслова, особливо коли є дієва особа, і старатися заступити його, де тільки можна, діяльним станом: книжка написана автором — краще сказати: книжку написав автор, закон вироблений міністром — краще буде: міністр виробив закон.

3. Є знов такі дієслова, такий стан їх, що дія не переходить на другу особу чи річ та ніяк не може перейти; при таких дієсловах ніяк не можна приспособити питання: кого? що? як при діяльних. Наприклад: дитина спить, чоловік іде, Іван кашляє. Ніяк не можна тут спитати: кого спить? кого йде? кого або що кашляє Іван? — бо дія тут не переходить на другу особу чи річ. Такі дієсло-

ва називаються **неперехідні**, або-ж **середнього стану**.

4. Є дієслова, що в них дія переходить на саму-ж таки дієву особу чи річ: Іван умився, дитина ховається. Такі дієслова **конче** мають при собі **заіменник ся** (себе) і зветься **зворотні** або **зворотного стану**, бо дія в них вертається на дієву особу: Іван умив себе, дитина ховає себе.

5. Але з тим самим заіменником **ся** бувають дієслова, що показують дію між двома особами: дія, сказати-би, переходить з одної особи на другу і знов назад із тої другої особи вертається на першу: хлопці **б'ються** (один одного б'є), сусіди **сваряться** (один одного лає) і т. д.

Такі дієслова зветься **обопільні** або **обопільного стану**.

Примітка. З заіменником **ся** бувають і **неперехідні**, **середнього стану** дієслова: боюсь, дивлюсь, дивуюсь. Їх не треба змішувати з обопільними або зворотними, бо в них дія ні на кого не переходить і при них не можна поставити питання: **кого?** **що?** так само, як і при дієсловах: сплю, іду, кашляю то-що.

Увага. Звикнувши змалку до московської мови, багато інтелігентів наших підганяють живосилом наші слова на московський штиб. Московське дієслово: **раземотрѣть**, **разематривать** (діяльного стану) вони перекладають нашим дієсловом **середнього**, **неперехідного стану** — **роздивлятися**, **роздивитися**, але через московську свою орієнтацію живосилом переводять наше **неперехідне** дієслово в **діяльне**, **всупереч**

ного природі: роздивлятися закон, роздивитися документи. Це дуже незугарне й недопустиме калічення нашої мови, таке саме, яке роблять в московській мовою ті Жиди, що між собою розмовляють не по жидівському, а по московському: Соня, ты опять стаканъ лопнула? або: Ахъ, этотъ человекъ меня погибнетъ!

Для перекладу чужого діяльного стану треба брати наше діяльне-ж таки дієслово: розглянув документи, розглядати або обмірковувати закон, бо при цих дієсловах може стояти прямий додаток, що відповідає на питання: кого? що?

При неперехідних дієсловах (середніх) виходить иноді, ніби-то якась дія є і вона на щось переходить: дивлюсь я на небо, іду до дому, надіюсь на Бога; але різниця між цими дієсловами й діяльними та, що при них та друга річ чи особа (небо, дім, Бог) стоять не у винувальнім одмінку, а в якомусь іншому і здебільшого з приіменником (на, до, у).

---

52. Крім різних станів дія ще буває: докінчена й недокінчена.

Докінчені:

Недокінчені:

дати — давати (ще може й не дати),
взяти — брати (ще може й не взяти),
написав — писав (може й не дописав),
пішов — ішов (а може передумав і вернувся),
зробити — робити (та ще може не зробити)

Бував ще вид: одноразовий і кількоразовий:

Одноразовий:	Кількоразовий:
стукнути (раз)	стукати (довго, кілька разів)
свиснути	свистіти
дмухнути	дмухати і т. д.

Дієслова бувають: особові й безосібні.

При особових стоїть дієва особа або, коли її не стоїть, то легко її знайти, поставивши питання: хто? що?

Іван кашляє, комарі гудуть, косарі косять, (я) іду до міста, (ми) ходім купатись. Це все особові дієслова.

А при безосібних дієвої особи нема і знайти її не можна: світає, вечорів, смерклося — невідомо хто тай питання не можна поставити: хто чи що світає? хто чи що смерклося?

І шумить і гуде (безосібні)

Дрібен дощик іде (особове).

І світає і смеркає (безосібні)

День Божий минає (особове).

53. Дієслівні наростки.

Чимало дієслів є без наростків: кінцівка додається просто й безпосередно до коріння:

біг-ти, нес-ти, пек-ти, стриг-ти і т. ин.

Наросток -ну творить дієслова одноразові, закінчену дію: стук-ну-ти, гук-ну-ти, гля-ну-ти, але иноді означає й дію довгу, недокінчену: сох-ну-ти, глух-ну-ти і т. д.

Наросток -ува теж творить здебільшого недокінчену або многоразову дію:

куп-ува-ти, год-увз-ти, пан-ува-ти, глуз-ува-ти, дяк-ува-ти; іноді показує ремесло чи професію: поп-ува-ти, лікар-юва-ти, вчител-юва-ти.

Увага I. Не слід писати цей наросток на московський або польський зразок: ова (куповати, торговати); це о замість у з'являється тільки в дієприкметниках, коли стає під наголос: купований, дарований, заснований і т. д.

Увага II. Дуже погану московську звичку заводять наші інтелігенти і в українську мову, беручи чужоземні дієслова конче з додатком німецького дієсловного наростка -ір (igen): проєктірувати, контролізувати, маршірувати, маневрірувати, копірувати і т. д. Не гаразд роблять і Московці, конче перепускаючи всі чужі дієслова на німецьке ситко, а нам цього й по́тому робити не слід: по що-ж бо справді маємо ми навіть дієслова латинські, французькі чи грецькі возити до себе через Берлін і Москву, коли можемо брати їх безпосередно: маршувати, копіювати, контролювати, проєктувати, аналізувати, іронізувати і т. д. — без того непотрібного нам німецько-московського -ір'а. Могли-б виникнути сумніви хіба тільки з приводу дієслів: командірувати і репетірувати, бо без ір'а вони міняють своє значіння: командувати і репетувати; але це можна було-б обминути, викинувши геть з нашого вжитку той московський бюрократичний термін «командіровать» і замінити його яким небудь нашим: послати, уповажнити, доручити або-що, а замість репетірувати казати: повторювати, заучувати, вправлятись або-що.

54. Одміни дієслів.

Дієслова відмінюються по особах, числах, часах і способах.

1. Осіб у дієслівних одмінках є три: перша — я, друга — ти, третя — він, вона, воно. Я пишу, ти пишеш, він пише.

2. Чисел двоє: одинна та множина. В одинні є три згадані вище особи (я, ти, він) і у множині теж три особи: ми, ви, вони.

3. Часів у дієсловах трое:

1. Теперішній (нинішній): я пишу, ти ходиш, він спить, ми їдемо, ви сидите, вони розмовляють, — усе це дії, що відбуваються тепер, у сей час.

2. Минулий час, коли дієслово каже про ту подію, що вже минула, сталася: я писав, написав, був писав, ти ходив, пішов, був ходив або був пішов.

3. Будучий час, коли дієслово означає таку дію, що має ще бути згодом, а ще тепер її нема: буду писати, або напишу, ти підеши, він спатиме, буде спати, або засне.

4. Способів одміни дієслів є четверо:

1. Прямий, коли дієслово означає дію, яка справді відбувається, відбулася чи має відбутися: я пишу, ви ходили, ми підемо і т. д.

2. Спосіб можливий, коли про дію говориться не напевне, а так, що може вона була чи буде, а може й ні: я ходив-би (але може не ходив чи не піду), ти писав-би (але напевне не відомо, чи писав чи ні) і т. д.

3. Спосіб наказовий, коли наказують, велять кажуть зробити якусь дію: пиши! ходім! сідайте! і т. д.

Примітка. Наказовий спосіб здебільшого буває у другій особі однини та множини, також у першій особі множини: ти, ви, ми; тут ясно видко наказ чи прохання. Але є ще форма наказу чи прохання не пряма, а сказать-би кружна, коли не прямо до особи чи осіб звертаються, а висловлюється якесь побажання за допомогою додаткових слів: нехай, хай, бодай, щоб: нехай він пише, хай живе республіка! бодай не дійшов! щоб він добра не бачив! і т. д. Іноді до першої або третьої особи пристосовується наказова форма другої особи: прибудь щастя — розум буде; не будь я песький син, коли вже вдержу більш! (Гулак-Артемівський: «Пан та собака»).

4. Спосіб неозначальний, який не означає ні особи, ні часу, ні числа, а тільки називає саму дію: писати, ходити.

Щоб лиха не знати, треба свою ниву своїм плугом орати (нема тут ні часу, ні числа, ні особи).

Примітка. У Придніпрянщині, а особливо на Лівобережній Україні вживається скорочена форма неозначального способу: писать, ходить, казать; вона ввійшла у нашу мову мабуть під впливом московської мови.

Крім цих способів одміни дієслів з них витворюються ще дієприкметники і дієприєслівники.

Дієприкметники дуже подібні до прикметників, тільки витворюються вони з дієслів. Мають вони, як і прикметники, всі три роди і відмінюються по відмінках і числах, а від дієслова придбали собі ще ту прикмету, що мають іще час: теперішній і минулий. Прості при-

кметники цієї ознаки не мають. Наприклад: лежачий, лежача, лежаче, лежачого, лежачі, лежачими і т. д.; писаний, писана, писане, писаного, писаному, писані і т. д.

В українській мові дієприкметники теперішнього часу бувають тільки діяльного стану, а в минулому часі — тільки страдального стану. Інші мови мають їх більше за нашу; але ми не повинні намагатись, особливо в перекладах з московської мови, живосилом натягати наші дієслова на чужі, невластиві їм форми, бо це дуже псує нашу мову й робить її дивовижною, кострюбатою; наприклад: говорячий, бачучий, вражаючий, питаємий, шукаємий, або знов: бачивший, казавший, писавший — це не наші форми і не слід їх вживувати з наших дієслів.

Надто-ж іще треба зазначити, що наші дієприкметники теперішнього часу по природі своїй далеко відійшли від дієслова і ближче стали до прикметників, ніж є воно у московській та польській мові; тому то наші дієприкметники теперішнього часу краще буде перекладати приміром на московську мову «прилагательными», а не «причастіями»:

балакучий — разговорчивый, болтливый, а не: говорящий;

маючий — состоятельный, зажиточный, а не: имѣющий;

пекучий — неотложный, экстренный, а не: пекущий;

видючий — зрячий, а не: видящий;

родючий — плодородный, а не: родящий.

З цього погляду дуже незугарні й кострюбаті наші канцелярські новотвори: керуючий, виконуючий обов'язки і т. п., бо збудовані вони на московський зразок. У нас є прегарні старовинні терміни: наказний або «на той час» (наказний отаман, полковник — заступник дійсного, віце-полковник то-що; Виговський іменувався: гетьман на той час, поки правував за недолітка Юрка Хмельниченка). Отже могли-б ми казати: наказний міністр, директор департаменту на той час.

Дієприслівники по природі своїй дуже подібні до прислівників і відповідають, як і прислівники, на питання: як? яким робом або чином?

Дієприслівники задержали від дієслова при знаку часу теперішнього й минулого: лежачи (тепер), лежавши (вчора чи давніше), ходячи, ходивши, кажучи, казавши і т. д.

Дієприслівники в українській мові бувають тільки діяльного або середнього стану, а страдальних, як у московській мові, нема.

Своєрідну вдачу мають українські дієприслівники, особливо минулого часу: вони люблять стояти перед дієвою особою, а не після неї, як це буває в інших мовах:

Довідавшись Хмельницький про ханову зраду . . .

Вважаючи владика на їх прохання, дозволив . . .

Бачивши батько Грицькову причину . . .

Так і у старо-слов'янській мові:

Шедше Ісусъ въ Назаретъ . . .

На жаль, ваші письменники нехтують що гарну і своєрідну прикмету нашої мови і пишуть, на московський штиб, дієприслівник після дієвої особи.

Всі відміни дієслів утворюються з двох головних способів: з прямого й неозначального.

З прямого способу твориться:

1. Час теперішній: питаю питаєш і т. д.
хвалю хвалиш і т. д.

2. Спосіб наказовий: питай, питайте
хвали, хваліть.

3. Час будучий виду закінченого: спитаю, похвалиш.

4. Дієприкметник і дієприслівник часу теперішнього (коли він є): питаючий, сидячий, лежачий, питаючи, хвалючи.

З неозначального стану творяться:

1. Час минулий: питав, хвалив, сидів.

2. Спосіб можливий: питав-би, сидів-би.

3. Дієприкметник часу минулого: бувший, минувший, питаний, битий, взятий.

4. Дієприслівник часу минулого: питавши, хваливши, бачивши.

55. По своїх одмінах дієслова діляться на три гурти:

1. Ті, що у прямому способі між корінем та кінцівкою приймають звук е або є:

несу, несеш, несе, несемо, несете

питаю, питаєш, питає, питаємо, питаєте.

2. Ті, що приймають злучний звук и або ї: хвалю, хвалиш, хвалить, хвалимо, хвалите дою, доїш, доїть, доїмо, доїте.

3. Старовинна відміна 4 дієслів: їм, дам, єсм і (опо) вім (яка вже давно згинула в московській мові, а в нашій мові доживає свого віку) злучної голосівки не має:

1. їм	дам	(єсм)	(опо)-вім
2. їси	даси	єси	(опо)-віси
3. їсть	дасть	є (єсть)	(опо)-вість
1. їмо	дамо	(єсмо)	(опо)-вімо
2. їсте	дасте	(єсте)	(опо)-вісте
3. їдять	дадуть	суть	(опо)-відять.

Увага. У де-яких провінціальних говірках перемішують ці форми, кажуть: ходе, просе, носе, купе замість: ходить, просить, носить, купить; або-ж навпаки: пишетъ, дасть замість: пише, дає, або знов у множині: просять,носять замість: просять,носять. Цих провінціалізмів не слід заводити у письменство, бо вони з граматичного погляду неправильні так само, як і провінціалізми: на плечіх, при людіх, дітіх і т. под.

Старовинні форми 3-го гурту вже вмірають, але ми не повинні самі вкорочувати їм віку і казати московізмами: даш, їш замість: даси, їси.

З допоможного дієслова бути в теперішньому часі залишилась тільки 3 особа однини: є; іноді ще вживається 2 особа: єси (дурень єси, невелика єси пані): також у поважних, величних промовах, напр.: «ввесь вік працював єси на користь Україні».

У Галичині ще живе форма *суть*. Крім того Галичане вживають цього дієслова у складних формах інших дієслів: хотівем (хотів + есм), ходивесь (ходив + еси), булисьмо (були — есмо) і т. д. Але поруч із цим Галичане завадто широко вживають *є* при інших особах, крім 3-ї: ми *є* певні, вони *є* переконані.

56. Одміни дієслів.

Час теперішній.

Спосіб прямий.

1-й гурт.

2-й гурт.

я несу,	питаю	я хвалю,	стою
ти несеш,	питаєш	ти хвалиш,	стоїш
він (вона, воно)		він (вона, воно)	
несе,	питає	хвалить,	стоїть
ми несем,	питаєм	ми хвалимо,	стоїмо
(несемо,	питаємо)		
ви несете,	питаєте	ви хвалите,	стоїте
вони несуть,	питають	вони хвалять,	стоять.

Як бачимо у першому гурті злучний звук скрізь *є*, *с*, а у 3-ій особі множини у *і* ю; у другому-ж гурті злучний звук *и*, *і*, а у 3-ій особі множини *-я*.

Час теперішній.

Спосіб наказовий.

ти неси,	питай	хвали,	стій
ми несім(о),	питаймо	хвалім(о),	стіймо
ви несіть,	питайте	хваліть,	стійте.

У першій особі множини наказового способу є дві кінцівки: *ім* і *імо*; можна казати: *несім*, *ходім* і *несімо*, *ходімо*; але при йотованій кінцівці можлива тільки друга форма: *питаймо*, *стіймо*.

У Галичині та в західних частинах Великої України другу особу множини вимовляють твердо: несіт, ходіт, але писати її обов'язково м'якко, з ь.

У віршах може вживатись і в нейотованих здовжена форма у другій особі множини, але у прозі та взагалі в буденному житті цього робити не слід:

Поховайте і вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Навпаки на Лівобережній Україні люблять уживати вкороченої форми 3-ї особи в однині: він пита, що це означа, не розмовля і т. д. Цього провінціалізму ніяк не слід уводити у письменну мову, так само, як Московці й Поляки не вводять у письменство своїх провінціалізмів: читать, зявать (читаєть, з'яваєть), rada або pedo (замість powiada).

Час минулий. Спосіб прямий.

Він має різні форми для дієслів закінчених і незакінчених. У Галичині існує дві форми цього минулого часу: проста й складна (з допоможним дієсловом бути: есм, еси і т. д.).

Я	{	носив	питав	хвалив	стояв
ти		ніє			став
він	{	носила	питала	хвалила	стояла
вона		несла			стала
воно	{	носило	питало	хвалило	стояло
		несло			стало

Ми ви воини	{	носили	питали	хвадили	стояли
		несли			стали

Галицька і Західно-Подільська форма.

(я) носивем,	питавам
(носилам,	питалам)
(ти) носивесь,	питавесь
(носилась,	питалась)
(він) носив,	питав
(вона) носила,	питала
(ми) носилисьмо,	питалисьмо
(ви) носилисьте,	питалисьте
(воини) носили,	питали
хваливем,	стоявем
(хвалилам,	стоялам)
хваливесь,	стоявесь
(хвалилась,	стоялась)
хвалив,	стояв
хвалила,	стояла
хвалилисьмо,	стоялисьмо
хвалилисьте,	стоялисьте
хвалили,	стояли.

Так само й закінчена форма: нісем, неслам, ставем, сталам, неслисьмо, неслисьте, сталисьмо, сталисьте.

Иноді це допоможне дієслово переноситься вперед (як і заіменник ся): щоби-сьте знали, чи-сьте чули? вже-сьмо пообідали.

Час минулий. Спосіб можливий.

Він утворюється, додаючи до прямого минулого способу частки -би (старовинна форма допоможного дієслова: бих); ця частка иноді

вкорочується, коли перед нею стоїть голосівка: ходила-б, носили-б. У Галичині та Західнім Поділлі знов таки до цієї частки додається допоможне дієслово (всм): ходив-бим, дав-бись, сіли-бисьмо, мовчали-бисьте і т. д.

Иноді ця частка переноситься вперед: ми-б не хотіли, вона-б заснула, ти-б умився, добре-б тепер поснідати, (=добре було-б тепер поснідати, але було пропускається і би пристосовується до іншого місця).

Я	$\left\{ \begin{array}{l} \text{носив-би, ніс-би} \\ \text{питав-би} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{хвалив-би, стояв-би} \end{array} \right.$
ТИ		
ВІН		
ВОНА	$\left\{ \begin{array}{l} \text{носила-б, несла-б} \\ \text{питала-б} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{хвалила-б, стояла-б} \end{array} \right.$
ВОНО		
МИ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{носили-б, несли-б} \\ \text{питали-б} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{хвалили-б, стояли-б} \end{array} \right.$
ВИ		
ВОНИ		

Час давноминулий (Plusquamperfectum).

Спосіб прямий.

Це старовинна, дуже барвиста форма, що в повній силі залишилась в українській мові, а зникла вже в московській і польській. Вона означає минулу дію, що сталася або мала статись раніше другої минулої-ж дії: я хотів був піти, та передумав. Твориться вона з минулого часу, додаючи до нього минулий же час допоможного дієслова бути.

я	{ носив	} був	я	{ хвалив	} був
ти	{ ніс		ти	{	
він	{ питав		він	{ стояв	
вона	{ носила	} була	вона	{ хвалила	} була
	{ несла			{	
	{ питала			{ стояла	
воно	{ несло	} було	воно	{ хвалило	} було
	{ несло			{	
	{ питало			{ стояло	
ми	{ носили	} були	ми	{ хвалили	} були
ви	{ несли		ви	{	
вони	{ питали		вони	{ стояли	

Допоможне дієслово може стояти і перед головним і після нього однаковісенько: питав був і був питав і т. д.

У Галичині і в західній частині Великої України знов таки існує рівнобіжна складна форма: був-ем ходив, була-сь казала, були-сьмо їхали і т. д.

Увага. В московській мові залишився невеличкий остаток (рудимент) цієї форми давно-минулого часу: было (для всіх осіб і чисел): хотѣль-было пойти, хотѣли-было сказати і т. д. Наша обмосковлена інтелігенція, втративши почуття рідної мови, цурається нашої повноцвітної форми давно-минулого часу і замість неї живосилом ихав в нашу мову той московський педогризок: ми хотіли-було (замість були), я хотів-було (замість—був), вона пішла-було (замість—пішла була) і т. д. Коли їх не судить власна совість за це насильство над рідною мовою, то судитиме історія й нащадки.

Час давноминулий. Спосіб можливий.

я	{ був-би носив	я	{ був-би хвалив
ти	{	ти	{
він	{ ніс, питав	він	{ стояв
вона	{ була-б носила	вона	{ була-б хвалила
	{ несла, питала		{ стояла
воно	{ було-б носило	воно	{ було-б хвалило
	{ несло, питало		{ стояло
ми	{ були-б носили	ми	{ були-б хвалили
ви	{	ви	{
вони	{ несли, питали	вони	{ стояли.

Знов і тут маємо Галицькі та Західно-українські форми: булабись ходила, булибисьмо питали, булибисьте стояли і т. д.

Час будучий. Дія недокінчена.

я буду	}	носити, нести, питати
ти будеш		
він, вона, воно буде		
ми будемо	}	хвалити, стояти.
ви будете		
вони будуть		

Час будучий. Дія докінчена.

я (при) несучу,	спитаю
ти (при) несеш,	спитаєш
він, вона, воно (по) несе,	спитає
ми (по) несем,	спитаєм (о)
ви (по) несете,	спитаєте
вони (по) несуть,	спитають

я (по) хвалю,	стану
ти (по) хвалиш,	станеш
він, вона, воно (по) хвалить,	стане
ми (по) хвалим (о),	станем (о)
ви (по) хвалите,	станете
вони (по) хвалять,	стануть.

Є ще, переважно на Лівобережній Україні, складна форма будучого часу з додатком до неозначального способу допоможного дієслова -му (іму):

я носити-му	ми носити-мем (о)
ти носити-меш	ви носити-мете
він носити-ме	вони носити-муть.

У Галичині є ще одна форма будучого часу, що складається на зразок давноминулого часу, тільки замість був ставиться буду: буду питав, будеш питала, буде хвалив, будемо стояли і т. д.

57. Дієприкметники часу теперішнього діяльні вживаються дуже рідко: несучий, несуча, ре-вучий, біжучий, стоячий, лежачий, і всі вони, як про це вже було раніш сказано, мають більше характер прикметника, ніж дієслова.

Часу минулого діяльних майже зовсім нема, а коли витворюють їх штучно, на московській зразок, то виходять вони дуже незугарні: пи-савший, несший, стоявший і т. ин. Краще їх зовсім не вживати.

Часу теперішнього страдальні зовсім не вжи-ваються. Де-які прикметники, витворені з діє-слів, могли-б уважатися за такі дієприкмет-ники часу теперішнього, але їх обмаль і краще їх уважати за винятки: любимий (краще-б улю-блений, часу минулого), нестерпимий, відомий.

Часу минулого страдальні цілком природні нашій мові і вживаються: несений, питаний, зроблений, сказаний і т. д.

Увага I. Дуже часто роблять помилку, оглядаючись на московську мову, і пишуть ці прикметники через двоє н: писаний і т. д. Повинно у цих дієприкметниках писати одно н, не змішуючи їх ніяк із прикметниками, що мають наросток -енний: страшений, здоровенний, нужденний, мерзенний; у таких прикметниках дійсно стоїть двоє н, а у дієприкметниках зовсім інше діло: у них наросток-ний з одним н.

З тих дієприкметників страдальних минулого часу витворюються іменники, що кінчаються на -ня: бажаний — бажання, питаний — питання, виданий — видання і т. д.

Увага II. В українській мові дієва особа в реченнях ніколи не може стояти в орудному відмінку, як це раз-у-раз буває в московській мові: письмо, написанное мною — по московському виходить добре, а по нашому: лист, написаний мною — неможлива, погана форма, противна духові нашої мови; бо логично дієва особа тут я і не може вона стояти инакше, як в іменному відмінку: лист, що я його написав. В орудному відмінку у нас може стояти тільки знаряддя дії (*ablativus instrumenti*): лист, написаний олівцем, синім чорнилом, французькою мовою — це можливо.

Можна сказати: книжка, прислана хлопчиком, наймитом, коли хтось прислав її через хлопця, наймита, які те-ж були фактично знаряддям дії; але сказати: книжка, прислана автором — буде московізм: бо автор тут дієва

особа, а не виконавець (знаряддя) чийогось доручення; треба: книжка, що її прислав автор, — інакше не можна, не скалічивши, не змосковивши нашого стілю. Проте раз-у-раз читаємо в наших офіційних паперах та протоколах безконечних засідань: мною було завважено (замість — я завважив); головою було поставлено питання (замість — голова поставив питання); резолюція, положена міністром (замість — резолюція, що її поклав міністр); сая була очищена поліцією — у нас можна-б сказати: мітлою, віником то-що (*ablativus instrumenti*), або: поліція очистила саяю. Дуже псують наш стіль ці чужі нам обороти речення.

Дієприслівники:

1) Часу теперішнього: несучи, носячи, питаючи, хвалючи, стоячи.

2) Часу минулого: носивши, несши, питавши, хваливши, стоявши, ставши.

3) Часу минулого страдальні вживаються дуже рідко: бувши несений, бувши питаний, бувши хвалений.

Спосіб неозначальний (дієменник): носити, нести, питати, хвалити, стояти, стати. Спосіб неозначальний має подекуди прикмети іменника, иноді вживається замість його і тому називають його дієменник: люблю писати = люблю писання, докучило стояти = докучило стояння.

58.

Примітки.

Дієслова, що мають у кінцівці неозначального стану наросток — оро або оло, вкорочують ту кінцівку в тих одмінках, що витворюються

з прямого способу теперішнього часу: бороти — борю, колоти — колю, молоти — мелю, мелеш і т. д.

Так само й дієслова з наростком — ува втрачають той наросток у прямих своїх одмінах: годувати — годую, купувати — купую, а у дієприкметниках минулого часу міняють у на о: годований, купований.

Зубні звуки: з, с, д, т і гортанні: г, к, х у кінці пня міняться на шиплячий звук у першій особі теперішнього часу: возити — вожу, писати — пишу, ходити — хожу, свистіти — свищу, стригти — стрижу, пекти — печу, дихати — дишу.

Але везти, нести, лізти мають: везу, несу, лізу.

Після губних б, в, м, н у 1-й особі однини і 3-й особі множини та в дієприкметнику минулого часу вставляється для милозвучности перед йотованою голосівкою л: люблю, люблять, улюблений, ловлю, ловлять, зловлений, луплю, луплять, (об)луплений.

Корневі д і т перед ти міняться на с: веду — вести, плету — плести (замість немилословних: ведти, плетти).

У минулім часі кінцівка в однадає після корневих: г, к, з і с: міг, біг, тяг, запряг, ліз, ніс.

Де-які дієслова міняють корінь при переході способу неозначального у прямий та наказовий.

клясти	—	клену	гнати	—	жену
м'яти	—	мну	ткати	—	тчу
жати	—	жну	слати	—	стелю і шлю
звати	—	зову	почати	—	починаю (почаю)
брати	—	беру			

У багатьох із цих дієслів у старо-словянській мові стояли ь і ъ, що вважалися за глухі о і е (зъвати, бьрати).

Де-які дієслова мають або тільки закінчену форму дії або тільки незакінчену; отже доводиться при потребі брати зовсім инше дієслово, щоб незакінчену дію зробити закінченою: говорити — сказати, брати — взяти.

З дієслів иноді витворюються іменники; для цього береться здебільшого дієприкметник минулого часу страдального стану, подвоюється *n* або *t* у кінці пня і ставиться кінцівка середнього роду — *я*; або-ж од неозначального способу відкидається *-ти* і приставляється на його місце *-ння* або *-ття*:

питати	—	питаний	—	питання
ректи	—	речений	—	речення
пити	—	питий	—	пиття
жити	—	—	—	життя.

Треба одначе зазначити, що в українській мові ще не багато тих дієслівних іменників, менше, ніж у сусідніх мовах, і притьмом витворювати їх не слід, бо це робить мову штучною, кострюбатою; краще, дбаючи про чистоту й красу мови, обминати ті виковані йменники і ставити на їх місце инше яке слово, коли можна знайти таке:

замість порозуміння	—	згода
уживання	—	вжиток
увязнення	—	неволя
зустрічання	—	зустріч
заключення	—	висновок
зібрання	—	збори
навчання	—	наука і т. д.

Іноді ті йменники дієслівні витворюються
інакше: ставиться наросток -ини замість кін-
цівки неозначального способу: хрестити —
хрестивини, родити — родинини. Ці йменники
здебільшого означають якийсь обряд чи святку-
вання; отже знов таки з утворенням нових
таких іменників од дієслів треба бути обереж-
ним, щоб не витворити чудацького слова.
Наприклад: зносини, обставини — вони дуже
нагадують такі слова, як переносини (коли
збіжжя молоді переносять у домівку молодого);
що правда без цих нових слів іноді дуже
трудно обійтися, але, де можна, там треба стара-
тись обминати ті новотвори, наприклад, замість:
в яких вони відносинах? — як він до нього
ставиться?

Увага I. Чимало трапляється у нас помилок,
що мають причину свою в тому, що наші
люде вчилися московською мовою і звикли
думати й писати по чужому. У другій особі
теперішнього часу пишуть на московський
штиб: робишь, даєшь, купуєшь; там того ь
не повинно бути, хоч-би вже тому, що наші
шиплячі звуки не м'якшаться й не терплять
після себе ні ь ні йотованої голосівки. Навпаки
у 3-ій особі однини й множини кінцівку пи-
шуть твердо: робит, ходит, роблят, ходят,
купают, коли там конче повинен стояти ь; цю
помилку роблять і Галичане, бо вони вимо-
вляють ці форми твердо; але цих провінціальних
особливостей мови не можна вводити у пись-
менство; адже, наприклад, на Волині та по-
декуди й на Поділлі твердо вимовляють: рабий,
радно, ратувати, цапа, але-ж пишемо ми проте:

Так само і в наказовому способі 2-ї особи повинні ми писати ь: робіть, ходіть, сидіть, хоч у де-яких місцях України вони вимовляються твердо: ходіт, робіт, сидіт.

Увага II. У 3-ій особі однини теперішнього часу в місцевих говірках кажуть: робе, носе, просе, купе, але ці неправильні з погляду граматичного провінціалізму ми не маємо права вводити у письменство так само, як і обірвані кінцівки: пита, означа і т. ин., бо тоді ми ніколи не витворимо єдиної для всієї України літературної мови.

Увага III. Дієприкметник страдальний минулого часу помилково вимовляють і пишуть із двома и: там повинно стояти одно и: писаний, виданий, зроблений, купований. Не треба змішувати цю форму з наростком прикметниковим -ений: це зовсім інша форма і там повинно стояти двоє и: страшений, здоровений, нуждений, мерзенний. Але це не дієприкметники, а прості прикметники.

Увага IV. У дієслівних іменниках на -ання, -ення, -іння повинно бути двоє и: питання, речення, сидіння. Галичане вимовляють і пишуть їх з одним и, на кінці ставлять ь замість я та ще й наголос здебільшого переносять на третій з кінця склад: пїтанє, рєченє, сїдїнє і т. д. Також у зворотних і обопільних дієсловах заіменник -ся Галичане пишуть окремо, а иноді й переносять його вперед дієслова: надію ся, мені ся здає, хоч укорочену форму пишуть укупі: боюсь, хвалюсь, сварились.

Теж і наголос у Галичині і в західних частинах України у де-яких формах дієслів одрізняється від загально-українського: хódжу, нóшу, кáжу, принéсе, привéзе, привéде; загально-

вкраїнське буде: хожу́, ношу́, кажу́, принесé, привезó, приведé. Де-які дієслова у тих таки західних частинах української землі вимовляються инакше, не так, як у прочій Україні: раджу, виджу, або-ж: хóдю, нóсю, сідю, рáдю; у Наддніпрянщині, Слобожанщині та Степовій Україні вони вимовляються: ражу, хожу́, сижу́, ношу́; певна річ, що на Галичину й Західну Вкраїну мала свій вплив польська мова (*chodzę, widzę, każe, vadzę, przyniesie, przywiezie*), а на східну частину—московська (хожу́, несу́, привезу́). Як-же вийти з цього двоїстого становища? Доведеться прихилитись до тої форми, якої вживає більшість народу нашого; а та більшість безперечно є Наддніпрянщина, Слобожанщина і Степова Вкраїна.

59. Де-які українські дієслова потребують після себе не таких одмінків, як відповідні їм або подібні до них московські; але наші люде, що звикли до московської мови й граматики, калічать їх, натягаючи на московський копил.

1. Вчити у нас можна тільки кого небудь, а не чому або що: вчити дитину, собаку то-що. А вчитися чого небудь: вчитися мови, навчатися чужого. Отже треба казати: вчитися французької мови, латині, але ні в якому разі не можна казати: вчити мову, бо це прикрий московізм. На жаль і Великий Кобзарь наш піддався цьому впливові московської мови і зробив прикру помилку:

І чужому навчайтесь
Свого не цурайтесь,

треба-ж: і чужого навчайтесь.

2. Нападати кого, а не на кого: трое одного напало, такий мене страх напав. На одного, на мене — буде московізм.
3. Чіплятися чого, а не за що: чіпляється тину.
4. Вживати, заживати чого, а не що: вживати того способу, заживати горілки, тютюну.
5. Доходити, достежувати, доскочити теж чого, а не до чого: доходити правди, достежив способу, доскочив лихої години, хвороби.
6. Іти по воду, по лікаря, а не за водою, за лікарем. Можна сказати: човен пішов за водою (тоб-то по течії понесла його вода), але: дівчина пішла по воду. Біжи по лікаря, бо біжи за лікарем значило-б: доганяй лікаря.
7. Грати на що, а не на чім:
«Гай наняла козаченька на скриночку грати».
«Заграй мені, дударіку, на дуду,
нехай-же я своє горе забуду».
А у нас інтелігенція раз-у-раз каже з-московська: грати на скрипці, на гитарі, на фортепіані і т. д.
8. Надіятись, сподіватись чого, а не на що.
«Не над'ійся на его помощь» — не надійся (не сподівайся) помочі від нього, а ще краще було-б: не покладайся на його поміч.
9. Де-які з наших інтелігентів так зріднилися з московською мовою, що стараються наші слова переробити на московські; між иншим і дієслово пам'ятаю вимовляють, як рідніше їм московське: пам'ятую.

«лишити» значить зовсім не те, що московське «лишити» — позбавити. Отже «лишити свободи» поганий московізм замість: позбавити волі.

60. Дієслова мають найбільше всіляких одмін, отже в них трапляється найбільше всяких явищ міни звуків, переходу одних у другі, вподоблення звуків та змін за для милозвучності; багато є й своєрідних явищ, що їх ніякими законами звучні та граматики пояснити не можна. Ось де-які з тих змін і винятків:

1. Перехід е в і: нести — ніс, пекти — пік, ректи — рік

2. Д і т переходять для милозвучності в е:

плету — плести (замість плет-ти)

гнету — гнести (.. гнет-ти)

веду — вести (.. вед-ти)

краду — красти (.. крад-ти).

3. Після губних вставляється л перед йотованою кінцівкою:

любити — люблю

лупити — луплю

ловити — ловлю

ломити — ломлю

давити — давлю

спати — сплю.

Примітка. У польській мові губні легко мяться з йотованими голосівками і там тої вставки нема: *lubie*, *tupie*, *spie* і т. д.

4. Для милозвучності-ж іноді межі двох шелестівок уставляється і:

підперти — підіпру (замість підіру)
роздерти — розідру („ роздру)
розм'яти — розімну
рози'яти — розіпну і т ин.

5. Ё иноді випадає перед р (те глухе е, що у старо-словянській мові означалося ѣ):

мерти — мру, мрець
жертн — жру, жрець
дерти — дру, дрантя.

6. Горганні: г, к, х своїм звичаєм переходять у ж, ч, ш:

могти, міг — можу
бігти, біг — біжу
волокти, волік — волочу
пекти, пік — печу
дихати, дух — дишу.

7. М'яти (мняти) дає: мну, розминаю
п'яти (пняти) дає: пну, роспинаю
жати дає: жну, пожиною
почати дає: почну, починаю
(й) няти дає: йму.

8. Плисти дає: плину
пливти дає: пливу.

9. Сісти — сідаю, сів, сяду — садовити.

10. Іти — іду (йду), ішов.

11. Лягти і (за) прягати в минул.: ліг, (за) пріг.

12. Дієслова з наростком -ува і -юва в прямо-му й наказовому способі і в будучому часі тратять ва:

дарувати	купувати	малювати
дарую	кую	малюю
даруй	купуй	малюй
(по) дарую	куплю	(на) малюю.

а в дієприкметнику минулого часу, коли наголос падає на у (ю), воно перетворюється в о (ьо):

дарований, купований, мальований.

13. Утрачають -ва у прямому способі теперішнього часу також:

давати	—	даю
ставати	—	стаю
пізнавати	—	пізнаю
вигравати	—	виграю.

14. Дієслова з наростком -ну, що означають довгу дію, втрачають той наросток у минулому часі:

сохнути	—	сох	гаснути	—	(по) гас
дохнути	—	(з) дох	мокнути	—	мок
киснути	—	кис	хлянути	—	(о) хляв і т. д.

Подібні-ж дієслова, що означають одnorазову закінчену дію, наростка -ну не втрачають: стукнути — стукнув, махнути — махнув, свиснути — свиснув і т. д.

15. Брати, драти, прати і гнати мають прямий і наказовий способи: беру, деру, перу і жену.

16. Слати — стелю і шлю, молоти — мелю.

17. Хотіти, гуркотіти, муркотіти, цокотіти: хочу, гуркоче, муркоче, цокоче; лоскотіти, реготіти — лоскоче, регоче.

18. Плакати, дихати, крякати, кликати: плачу, дишу, кричу, кличу.

61. Прислівники.

Прислівники стоять поміж одмінними й невідмінними частинами мови, бо хоча властиво вони відмінків не мають, але де-які з них мають степені рівня, отже все-ж таки хоч трошки, а відмінюються.

Прислівники стоять здебільшого при дієсловах (иногда при йменниках, прикметниках і числівниках) і пояснюють їх, додають їм більше значіння. Вони означають: як? коли? де? (скільки?) дія відбувалася і відповідають на ці питання.

Хоч погано баба танцює (як?) та довго.
Не лізь притьмом до неба. Пішов пішки.
Я дуже радий. Сідаймо тут. Поїдемо завтра.
Заробив багато грошей.

Примітка. Иногда прислівники тісно зростаються з прикметником або йменником, складаючи з ним майже одно слово складне: ясноблакитний, милозвучність, прадід, мимохід.

Вважаючи по тих питаннях, на які прислівники відповідають, їх поділяють на прислівники:

1. **Способу** (як? яким чином?): так, сяк, аби-як, инакше, однаково, навпаки, навмання, прожогом, притьмом, наздогад, мимохіть, живосилом, насилу, самотужки, добре, зле, так-собі, босоніж, пішки і т. д.
2. **Місця** (де? кудюю? звідки? звідкіля?): тут, ось-де, осьдечки, сюдою, тудюю, поблизу, здалеку, праворуч, ліворуч, далеко, близько, мимо і т. ин.
3. **Часу** (коли? відколи? доки? як довго?): тоді, тепер, колись, вчора, позавчора, нині.

сьогодня, завтра, торік, позаторік, щодня, вже, завжди, згодом, потім, давно, бувало, вдосвіта, зарані, заздалегідь і т. д.

4. Степеня й міри (як дуже? як багато?): дуже, трохи, трошки, надто, вщерть, мало, обмаль, надміру, досить, досхочу і т. д.
5. Тверження й заперечення (так чи ні?): так, отож, еге, а якже, може, либонь, мабуть, напевне, безперечно, безумовно, не, ні, ані, ніколи, ніде, ніяк і т. ин.
6. Питальні: як? коли? де? звідки? відколи? невже? чому? чом? хіба?

Де-які прислівники вживаються, як приіменники: сів поблизу — буде прислівник, а поблизу хати — приіменник; не кажи матері впоперек — прислівник, а впоперек дороги — приіменник; обійшов навколо — прислівник, а навколо хати — приіменник.

Де-які прислівники мають степені рівня; це власне ті, що витворилися з прикметників:

близько	—	ближче	—	найближче
дуже	—	дужче	—	найдужче
довго	—	довше	—	найдовше
добре	—	краще	—	найкраще
	—	ліпше	—	найліпше
	—	лучше	—	найлучше
зле	—	гірше	—	найгірше
багато	—	більше	—	найбільше
мало	—	менше	—	найменше і. т. ин.

Прислівники бувають чисті (самостійні) й витворені з інших частин мови.

Чисті: де, тут, куди, туди, сюди, тоді, осьде, тепер, вже, ніні, еге.

Витворені з інших частин мови:

1. З іменників: дома, долі, горі, рано, вранці, вдосвіта, вчора (вечора), миттю (мить), верхи, сьогодні (сього — дня).

2. З прикметників (їх найбільше): добре, зле, багато, мало, дуже і т. д.

3. З дієслів: крадькома, мовчки, залюбки, наздогад, прихапцем і т. ин.

4. З числівників: однаково.

5. Складні з ріжних: праворуч, босоніж, самотужки, торік (той рік), спасибі (спаси Біг), навхрест (на-в-хрест), бодай (Бог дай).

Бувають і такі, що іменник, од якого було витворено прислівник, уже загинув, а прислівник лишився: бігцем, живцем, хильцем, прихапцем, робом (орудний відмінок неіснуючих уже йменників), дарма, мовчки, пішки (родовий відмінок).

62. Українська мова особливо багата на своєрідні прегарні й барвисті прислівники і надзвичайно прикро чути, як наша обмосковлена інтелігенція замість них напихає в нашу мову московізмів або перекручує наші слова на московський лад. Ось де-які приклади:

Наші:

босоніж
вщерть
горілиць
досить, досхочу
еге, ато-ж
живосилом

Московізми:

босиком або босяком
вплотную
навзнич
скільки вгодно
ну-да (Винниченко)
насильно

заздалегідь	заблаговременно
ліворуч	наліво
праворуч	направо
манівцями)	
навмання)	навгад
надто, надміру	через чур
ні сіло ні пало	ні з того ні з сього
однаково	все рівно
притьмом	неодмінно, неперемінно
прожогом	швидко, моментально
торік, позаторік	прошлого, позапрошлого року
щодня, щотижня	кожного дня, кожного тижня (або ще й неділі!) кожного року.
щомісяця, щороку	

і т. д. без кінця краю.

Невідмінні частини мови.

63. Приіменники.

Приіменники, як показує сама їх назва, стоять при іменниках і показують, як до тих іменників стосується дія або явище: на столі, над столом, під столом, коло столу, край стола, до столу, за столом.

Всякий приіменник вимагає після себе відмінка того іменника, при якому стоїть: до хати, при хаті, за хатою. Де-які приіменники вимагають не одного, а двох або й трьох одмінків (за винятком іменного й кличного).

Родового відмінка потребує найбільше число приіменників. Щоб ліпше їх запам'ятати, вони

Без і біля, ближче, вище,
Від, впродовж, довкола, до,
Для і замість, здовж і зверх,
З-за і знад, зперед і зпід,
Зпоміж, зпонад, зпопід, коло,
Край, кінець, окрім і крім,
Круг, ліворуч, між і мимо,
Навкруг, навколо, назад,
Насупроти і навколо,
Нижче, опріч, недалеко,
Після, підчас, побіч, повз,
Поверх, понад і помимо,
Позад, поперек, праворуч,
Поміж, просто, побіч, ради,
Поперед, поздовж, помимо,
Рівно, серед, узбіч, у.

З давальним одмінком, навпаки, приіменників у нас нема; здерідка вживається московський к: не к Різду, а к Великодню; іди к бісу і т. ин.

Приіменник по вживається з давальним одмінком помилково, замість місцевого, тільки тому, що в багатьох іменників давальний іменник подібний до місцевого; руці — по руці, хаті — по хаті, Шевченкові — панахида по Шевченкові; скрізь тут приіменник стоїть з місцевим, а не з давальним одмінком. У множині, де ті йменники різняться один од одного, стає видко, що по вимагає місцевого, а не давального відмінка: пливе човен по хвилях. По степах та хуторах, а не по степах та хуторам, бо це буде московізм; так само буде московізм: по тим прикметам замість по тих прикметах. Од того недбалого переплутування міс-

цевого відмінка з давальним і виходять такі погані помилки, як: на мостові, по лобові, на тому тижневі замість: на мості, по лобі, на тому (або на тім) тижні.

У Галичан є дивовижна форма: приіменник після вживається в розумінні: на основі, на підставі, наприклад: після святих книг, після того закону. Іноді через це геть міняється зміст речення. Один галицький письменник висловився так: «після мене Толстой є один із найбільших філософів»; мав автор намір сказати: на мою думку, а вийшло так ніби він себе ставить за найбільшого філософа, а другим уже після нього є Толстой.

Винувального відмінка потребують приіменники: крізь, о (об), про і через.

Крізь намітку дивилась. Вдарь лихом о землю. Казка про царівну. Через кладку.

Увага. Галичане вживають о (об) з винувальним одмінком на польський штиб, а наддніпрянці з місцевим одмінком — на московський штиб: сперечатися о то, зачепити о ворота, о що ся розходить? — замість: сперечатися чи змагатися про те або за те, зачепив за ворота, з якого приводу суперечка? А московізм: довідався об тім, говорить о ділі — замість: довідався про (чи за) те, говорити про діло. Однаково незугарні й непотрібні нам ті орієнтації на чужі мови замість своєї.

Винувального й орудного відмінка потребують: над, перед, під, по-за, понад, попід: над міру — над річкою; не лізь перед ноги — стань перед старшими; перед Різдом; кинь під лавку — шукай під лавкою.

Винувального й місцевого відмінка потрібують: в (у) і на: поїхав у Полтаву, поїхала в Одесу — живе у Полтаві, в Одесі. Сідай на віз — сиди на возі.

Дивна галицька форма: ходив на політехнікум, слухав лекції на віденському університеті. По всій Великій Україні кажуть: ходив у або до політехнікум, слухав лекції у віденському університеті. Можна сказати: ходив на гору, лазив на дзвіницю. Ще можна сказати: вчився на курсах, бо курси іменник змисловий, а не речевий.

Родового й орудного потребує з (зо, із, галицьке зі): не глузуй з каліки, злазь із воза — сестра з братом, іди зо мною (галицьке: зі мною).

Родового, винувального й орудного потребує: між (межи, поміж) і за: ходить між натовпу, пішов між громаду, буває між людьми. Між очей, межі очі, між очима. За Богдана Хмельницького, за панщини, за цариці Катерини; за хату, за хатою.

Давального, винувального й місцевого потребує по: по-німецькому, іти по воду, плисти по воді.

Примітка. Приіменник на, коли злучається з другим словом, яко приросток, дивним чином, у-супереч вимогам милозвучности потребує вставки в навіть перед шелестівкою: навпаки, навмання, навпростець, навпроти, навколо, навперейми, навколішки, навряд, навшипіньки, хоч перед де-якими шелестівками тої вставки не буває: наборг, назустріч, настирливий, народ, намір, намул і т. д.

Від і од. Перша форма зустрічається переважно в західній частині України і в Галичині, друга — у центральній і Лівобережній. Несправедливо буде впевняти (як це робив покійний Ів. Нечуй-Левицький), що у Придніпрянщині і на Лівобережній від зовсім не знають: існує бо слово звідкіля, звідтіля (а не з'одтіля), що свідчить і про існування від у східній половині України. Краще буде держатись вимог милозвучності і ставити від після голосівки (прийшла від лікаря), а од після шелестівки (прийшов од лікаря).

Іноді відпадає передня частина прислівника після попередньої голосівки: я за тебе дочку 'ддам (пісня).

Приіменники — приростки.

Більшість приіменників може стати за приростки, дуже широко, багато й різноманітно міняючи зміст слова; найбільше вони зростаються з дієсловами.

ви-купити, за-купити, на-купити, під-купити, при-купити, від-купити і т. д.

ви-носити, за-носити, на-носити, під-носити, при-носити, від-носити і т. д.

перед-день, поза-вчора, після-завтра, під-дашша, при-чина, під-става, над-мірний, за-куток, без-доганний.

Коли приросток щільно зростається з корінем слова, то при потребі він уподоблюється, а саме: з перед тихою шелестівкою переходить в с: збивати — спитати, згадати — сховати, розбивати — роспитати і т. д.

Тільки без не вподоблює свого з: безперечний, безконечний, безталанна.

64.

Злучники.

Злучники зв'язують окремі частини мови або окремі речення між собою.

Злучники бувають:

1. Прилучальні, або єднальні: і, й, та, теж, також.

Злучник і та й заміняють один одного згідно до вимог милозвучності: після шелестівки або між двох шелестівок стоятиме і: Гнат і Одарка, Гнат і Петро; після голосівки або між двох голосівок поставимо й: Ганна й Петро, Ганна й Одарка. Та замість і можна вживати після голосівки перед шелестівкою: Ганна та Петро.

Ніколи не можна вживати замість та — да, бо це буде московізм: такого злучника вкраїнська мова не має.

Иноді, щоб іще виразніше зазначити єднання, додають: не тільки, не лише, — але й: не тільки співає, але й на скрипку грає.

2. Суперечні, або-ж противоставні: але, а, та, однак, одначе.

Не тобі, а мені. Був, та нема.

Примітка. Як бачимо, та може бути раз прилучальним, раз суперечним злучником; але ні в тому, ні в другому випадку його не можна заміняти московським да.

3. Протилежність вийде ще яскравіша, коли ті думки ми розділимо роздільними злучниками: або — або, чи — чи, хоч — хоч.

— двічі не вмірати» (козацька пісня). Хоч сидь тай плач, хоч стоячи — кричи (приказка).

4. Бакальні: коли видко якесь побажання: Аби люде, ніп буде. Аби болото, а чорти будуть.

5. Умовні: коли — то, якщо — то, як — то, при чому то иноді пропускається.

Як умру, то поховайте. Як-що в тебе грошей дзбан, то за тебе дочку 'ддам (пісня). Коли прийдеш до мене, (то) дам тобі книжку.

6. Причинові: бо, понеже, тому — що, тим — що, через те — що, позаяк.

Тікай, бо наб'ють. А дужчий слабшого кривдить затим, що сила б.

Увага. Останніми часами дуже широко почали вживати злучника «позаяк», дуже незугарно вигаданого, бо не має він під собою ні логичної ні граматичної підстави (по московському було-б: позакакъ?) А тим часом забувається дуже гарний старовинний словянський злучник, який колись був і в московській мові, існує в польській (ropieważ) і досі вживається в живій мові в Галичині й Буковині, — понеже.

Вживати «так — як» замість бо не можна, бо це московізм (такъ какъ).

7. Порівняльні: як, як—так, ніби, мов, немов, яче, неначе, ніж.

Як гукнеш, так залунає. Крадеться, мов той злодій. У двох, кажуть люде, лекше плакати неначе (Шевченко). Краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник.

8. Замірові: щоб, аби.

Щоб лиха не знати, треба на своїй живі своїм плугом орати. Робить, аби збути.

Увага. Помилково, цілком на польський штиб, уживають у нас аби замість щоб. Наше аби значить те саме, що польське *byleby* і московське «лишь-бы» і ні в якому разі не можна вживати його замість щоб; воно має собі своє окреме місце: аби збути, аби день до вечора. Але не можна казати й писати: прошу вас, аби це було зроблено добре, — тут треба щоб. Від такої недоладньої заміни може иноді змінитися й зміст речення:

робить, щоб скінчити до вечора,
робить, аби скінчити до вечора, —

у першому прикладі мова йде про людину роботящу, у другому — про ледащо.

9. Пояснюючі: майже, сливе.

10. Часові: поки, доки, коли, як, відколи, щойно:

Доки сонце зійде, роса очі виїсть. Як настануть свята, тоді то вже погуляємо.

65.

Оклики.

Оклики не стосуються до інших частин мови, стоять собі окреме й можуть самі з себе складати коротке речення або самі складаються з короткого речення.

Оклики коротко, яскраво й виразно виявляють думку або почуття:

болю: ой! ай! ох!

страху: ой лишко! ой леле! рятуйте!

здивування: чи бач? оттакої! невже?

заклику: гей! агов!

наказу: ну! гайда! ну-бо!

Оклики иноді складаються з цілого речення:
От тобі маш! Слава тобі Господи! Кат його
зна! Не брав його кат!

Иноді окликом буває наслідування якогось
звуку: гуп! трісь! хлюп! бах!

Окликami кличуть або гонять животину
всяку: цін-цін! кось-кось! цю-цю! гиля!
а-кши! а-кота! асса! гуджа! геття! пррр!
цоб, цобе!

Короткий огляд словотвору для повторення.

1. Части мови (9).

2. Іменники: животні, неживотні, змислові: власні й речеві; збірні; прості, здріблені, ласкальні, збільшені; складні. Рід іменників.

3. Наростки іменників: чоловічі, жіночі, середні й тих, що не мають однини. Наросток -нч і «отчества».

4. Іменники, що відрізняються родом од відповідних московських.

5. Одміни йменників: числа й відмінки.

6. Одміни йменників мужеського роду: тверда, м'яка, йотована й шипляча.

7. Примітки й винятки до відмін: родовий на -у, -ю, давальний на -у, кличний на -у, -ю, місцевий на -ові, -еві, родовий множини на -ей, орудний множини на -ми. Наростки, що гублять о і е в одмінках; окремі винятки (швець, жнець і т. д.)

8. Одміни йменників жіночого роду: тверда, м'яка, йотована й шипляча; іменників, що кінчаються на шелестівку.

9. Особливости й винятки: мати; іменники без однини на -ощі і т. и.

10. Одміни йменників середнього роду: тверда, м'яка, шипляча. Винятки: іменники, що вставляють в одмінках наросток -ат, -ят; імен-

ники, що не мають одиниці: окремі винятки (небо, чудо, око і т. ин.)

11. Імена власні наші й чужі та правопис останніх; пристосовання наших імен власних до вимог нашої звучні.

12. Прикметники. Наростки їх. Поділ прикметників на прикметні, стосункові та приналежні.

13. Степені рівня. Московізм: більше і самий. Неправильні степені рівня.

14. Одміни прикметників: тверда й м'яка.

15. Скорочені та здовжені форми прикметників.

16. Прикметники, що стали іменниками. Призвища від прикметників.

17. Числівники: числові, порядкові, збірні; числові йменники, прикметники, прислівники.

18. Одміни числівників: 1, 2 — 4, 5 — 100; сорок і сто. Дрібні числівники: $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$ і т. д.

19. Здріблені (ласкальні) числівники.

20. Заіменники: особові, зворотні, приналежні, показувальні, питальні, відносні, означальні, неозначальні, відмовні.

21. Одміни заіменників. Правописні особливості.

22. Дієслова. Стани: діяльний, страдальний, середній, зворотний, обопільний.

23. Дієслова докінчені, недокінчені, одноразові, багаторазові, особові, безосібні.

24. Способи: прямий, можливий, наказовий, неозначальний. Дієприкметники і дієприслівники.

25. Часи: теперішній, минулий, давноминулий, будучий.

26. Три групи дієслів.

27. Одміни дієслів по часах і способах.

28. Давноминулий час. Галицькі форми минулого й budouчого часу.

29. Дієприкметники, що живуть в українській мові. Дієприкметники, вживані в українській мові.

30. Московізми: дієприкметники теперішнього часу, «було» замість повної форми давно минулого часу, страдальний оборот замість діяльного, вживання дієслів середнього стану замість діяльного.

31. Українські дієслова, що ріжняться від подібних московських.

32. Прислівники: способу, місця, часу, степеня й міри, тверження й заперечення, питання. Степені рівня прислівників, утворених із прикметників. Прислівники самородні й витворені з інших частей мови.

33. Приіменники. Московізми (к і по з давальним одмінком). Прислівники — приростки. Правопис приростків: з, роз і без.

34. Злучники: прилучальні, суперечні, роздільні, бажальні, умовні, причинові, порівняльні, замірові, часові. Аби і щоб.

35. Оклики.

Складня.

(Сінтаксис).

66.

Складня (сінтаксис) є наука про те, як слова складаються в речення. Речення є висловлена людська думка, або міркування; воно складається з різних слів, що різно зв'язані між собою. Отже складня й розбирає, як ті слова злучаються між собою в реченні, як різні речення чи вислови думок ставляться одно до одного, злучаються між собою.

Сестра пішла.

Сестра пішла до міста.

Сестра пішла вранці до міста.

Сестра пішла вранці до міста по сіль

Я лишився.

Я лишився дома.

Я лишився дома з дітьми.

Я лишився дома з малими дітьми.

Батько пішов у поле.

Мати пішла в поле.

Батько і мати пішли в поле.

Батько і мати пішли в поле жати.

Сестра пішла вранці до міста по сіль, а я лишився дома з малими дітьми, бо батько і мати пішли в поле жати.

З цих прикладів видно, що бувають різні речення: і короткі, з двох тільки слів, і довгі.

з багатьох слів; знов буває, що речення стоїть собі одно окремо, а буває, що двоє, троє або й більше реченнів звязані до купи. Знов розглядаючи ті приклади і міркуючи про них, ми побачимо, що різні слова в них мають різну вагу. Коли б сказати: у поле—і більше нічого, то ніхто не зрозумів би, що воно означає: чи хто поїхав у поле, чи пішов і по що пішов — не знати. Отже виходить, що ті слова самі по собі ніякої думки не виявляють і з них ніякої думки зрозуміти не можна. А коли ми скажемо: сестра пішла, то тут уже всякий зрозуміє, про кого мова і що він зробив.

Отже з усього сказаного ми можемо зробити такі висновки:

1. Речення бувають прості, що складаються з двох найголовніших слів: з діяльника, тоб-то з тої особи чи речі, що щось діє, щось робить або що з нею щось робиться, і з вислову, тоб-то з того слова, що показує, що саме тої діяльник робить або зробив, що з ним сталося або який він.

В інших граматиках уживають інших назв частей речення, напр., не діяльник, а підмет, не вислов, а присудок. Медве чи ті назви влучніші або краще означають части речення.

Оці два слова, діяльник і вислов, суть дві головні части речення; без них речення ніякої думки висловити не може. Всі ж інші слова в реченні (в поле, по сіль, вранці, з дітьми) — суть додаткові части речення, другорядні: без них речення може сяк-так обійтися, вони тільки пояснюють де-які обставини дії. Речення.

що складається з головних і додаткових частин, називається складне речення.

2. Речення прості й складні иноді можуть зливатися до купи в одно речення; батько пішов у поле — мати пішла в поле = батько й мати пішли в поле. Це називається речення злите.

3. Двоє, троє або й більше простих, або складних, або й злитих реченнів можуть собі стояти кожне окремо, або можуть злучатися між собою. Тоді вони звуться сполучені.

Сестра пішла до м.ста по сіль. Я лишився дома з дітьми. Батько й мати пішли в поле жати. Це три окремих речення, незалежних одно від одного.

Сестра пішла до міста по сіль, а я лишився дома з дітьми, бо батько й мати пішли в поле жати—це сполучене речення.

67. Прості речення.

Сестра пішла. Я лишився. Батько пішов, — це все закінчені думки, бо в них ясно висловлено, про кого йде мова (сестра, я, батько) і що ті особи роблять чи що з ними сталося (пішла, лишився). Та особа чи річ, про яку йде мова у реченні, називається діяльник і завжди відповідає на питання: хто? що?

Хто пішов? — Сестра. Хто лишився? — Я.

Те слово в реченні, що показує чи висловлює, що робить діяльник, або що з ним робиться, або який він? — зветься вислов.

Сестра — що робить? — пішла. Я — що з мною сталося? — лишився. Отже: пішла, лишився — то будуть вислови.

Це й будуть дві головні частини речення.

Бувають иноді прості речення, де нема діяльника або не можна його знайти на питання: хто? що? Наприклад: Світає. Смерклося. Здається. Мені не спиться.

У перших двох прикладах ніяк не можна знайти діяльника, бо невідомо, хто чи що смеркається або світає. У двох других діяльник можна знайти тільки по зміслу, тай то геть переробивши все речення. Хто не спиться? — не можна спитати, а тільки перевернувши все речення можна сказати: я спати не хочу. Такі речення безосібні, бо в них нема особи чи речі, що відповідає на питання: хто? що?

Иноді діяльник у реченні випадає, але його легко знайти, поставивши питання: хто? що? Наприклад:

Будеш солодкий — проглинуть,

Будеш гіркий — прокленуть.

Поставивши питання: хто? — ми знайдемо загублені діяльники:

(Ти) будеш солодкий — (люде) проглинуть,

(Ти) будеш гіркий — (люде) прокленуть.

68. Діяльник.

Діяльниками в реченні можуть бути всякі слова, аби тільки вони так чи сяк відповідали на питання: хто? що? А саме:

1. Іменники всякого роду.

Сестра пішла. Іван поїхав. Коні пасуться. Пропала надія. Минають дні, минають ночі.

2. Прикметники.

Ситий голодного не розуміє. Голій розбою

не боїтья. Глухий не дочує, то збреше. Старі вже полягали спати.

3. Заіменники.

Я читаю. Ми обідаємо. Хто питає, той не блудить.

Примітка. Заіменники особові часто випадають, коли й без них по дієслову можна бачити, який при ньому має стояти заіменник: (я) пишу листа, (ми) ходімо за ним... Але, коли по дієслову не видно заіменника, то він мусить стояти: я казав, він казав, ми ходили.

4. Числівники. Де два б'ються, третій не мішайся. Троє одного напали.

Примітка. При числівнику може стояти йменник у родовому відмінку. Четверо чоловіка вийшло з хати. П'ять кіл вівса геть зогнило. П'ять тисяч гайдамаків рушило з Лебединського луку.

5. Дієслово в неозначальному способі.

Добре дуріти, як приступає. І в ворога учи- тись — добра штука.

Примітка. Дуже рідко дієслово може бути діяльником і в інших способах:

„Зроблю“ — ледачих мова,
„Зробив“ — потужних слово.

У таких випадках дієслово заступає собою йменник і відповідає на питання: що? Наприклад: І в ворога вчення — добра штука.

6. Всі інші частини мови і навіть цілі речення.

„Попід“ і „понад“ суть складні приіменники. „І“ тут не на місці. ... Агов! ...

в лісі. „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ — найкраща повість Мирного.

Отже, як бачимо з усіх цих прикладів, діяльник у реченні є та особа чи та річ, яка щось діє, з якою щось діється, або про яку щось говориться, і завжди відповідає на питання: хто? що?

69.

Вислов.

Вислов стоїть у звязку з діяльником і показує, що він робить (що діє?), що з ним діється, який він, які його прикмети, в якому він стані є, був чи буде?

Сестра (що діє? що діяла?) пішла. Утопився становий. (Що зо становим сталося?). Хата була стара (яка була?).

Не хилися, явороньку, ще ти (який?) зелененький.

Не журися, козаченьку, ще ти (який?) молоденький.

З цих прикладів ми бачимо, що вислов може бути з одного слова (дієслова): пішла, утопився, або й з двох: була стара.

Коли вислов з одного слова, то він зветься простий і це здебільшого буває дієслово, хоч иноді може бути й така частина мови, що заступає собою дієслово: а гиляка трієь! А дядько гуи! на землю. Коли ж вислов складається з двох або й більше слів, тоді він зветься складний: хата була стара. Його дід був полковник. У таких складних висловах повинно бути помічне дієслово бути або инше, що його заступає, хоча й часто воно випадає у теперішньому часі: ще ти (еси) молоденький. Він (є) великий пан. Іван став багатий.

Дієслово може бути висловом у всіх способах. Сестра пішла. А ти лягав-би спати. (Ви) ідіть по воду. А він—тікати.

Увага. Оттут иноді може вийти плутанина, бо дієслово у способі неозначальному може бути иноді й діяльником. Тоді відріжнити треба по питаннях: коли воно відповідає на питання: що? то буде діяльником, а коли на питання: що робить? що діє?—то висловом.

А він тікати. Хто?—Він. Що робить? Тікати. Тікати з походу сором. Що сором?—Тікати. Яка прикмета тому тіканню?—(Є) сором. Огже слово тікати у першому прикладі буде висловом, а у другому—діяльником.

Замість дієслова у простих висловах може стояти й слово, що його заступає, як про це вже сказано вище: Вода хлюп—хлюп. Сльози кап—кап і т. д.

Висловом можуть бути й інші частини мови, а саме:

Іменники з помічним дієсловом бути, який вживається у минулому й будучому часі, а у теперішньому здебільшого випадає.

Виявиченко (є) видатний український письменник. Його батько був селянин. Ти будеш учителем.

Примітка. Коли прикметник у вислові показує якусь постійну, природню прикмету, то він уживається в іменному відмінку: був селянин, є письменник. Коли ж він означає прикмету дочасну, непостійну, то стоїть в орудному відмінку: він був полковником. Іван буде старостою.

Иноді такий іменник, що служить за вислов, стоїть з приіменником за з винувальним одмін-

ком: він у нас за писаря, він за старосту в селі.

Прикметники. Вони вживаються для вислову так само, як і йменники, здебільшого з помічним дієсловом бути, котре в теперішньому часі випадає.

Одна гора високая, а другая низька.

Одна мила далекая, а другая близька (пісня).

Був Грицько мудрий. (Ти) не будь цікавий.

Примітка. В московській мові прикметники, що служать за вислов, часто вживаються у скороченій формі: отець добръ, я увѣренъ, онъ согласенъ. Де-які наші письменники, що вчились у московських школах і звикли підганяти нашу мову на московський копил, заводять ті скорочені форми прикметників і дієприкметників і у нашу мову, кажуть і пишуть: Я певен, він згоден, ладен. Цього не слід робити, бо ці скорочені форми не рідні нашій мові, а прищеплені їй зо-вні. Не треба засмічувати нашу мову московізмами. Краще сказати: Я певний, він згодний, ладний. Так само не слід уживати прикметників у висловах в орудному відмінку, бо це полонізми, пересажені з польської мови: будь слухняним, вона була веселою. Треба казати: будь слухняний, вона була весела.

Того ж полонізму вживають Галичане й до йменників, що служать за вислов: Бріан оборонцем української справи (замість: Бріан — оборонець української справи).

Заіменники. Книжка (є) моя. Каша наша, батьків борщ.

Числівники. Петро у батька п'ятий. Козаків було двадцятєро.

Прислівники, оклики і навіть цілі речення.

А батько на це — «добре». А вона йому — «тьху!»

Пан мені: «здоров, козаче!» а я панові: «дай Боже здоров'я!».

70. Уваги до дієслівного вислову.

1. Іноді замість минулого часу, для жвавости й образности речення, вживається час теперішній.

Зустрів я вчора Івана; такий іде сумний, невеселий. Питаю я його: «Чого це ви, куме, так зажурилися?» — А він дивиться на мене і тільки головою хитає.

2. Теперішній час замість будучого.

Завтра ми ідемо на Тарасову могилу.

3. При словах *бувало*, *було* теж замість минулого часу вживається теперішній або й будучий.

Ходить він, *бувало*, по хаті, заклавши за спину руки, та щось собі тихенько наспівус. А то, *бувало*, стане, гляне на жінчин портрет та й заплаче так гірко, що аж мене жаль за серце стисне.

4. В українській мові є давноминулий час (я був казав, як би вона була не ходила), а в московській мові того нема. В ній залишився тільки остаток того загубленого давноминулого часу у слові *было* (онъ было пошелъ, да вернулся назадъ), але воно має значіння якоїсь початої, та не закінченої дії, зовсім не таке значіння, як у нас має давноминулий час. Дехто з наших людей, що вчилися по московському і не дбали про свою рідну мову, вживають того *було* не в нашому, а в москов-

ському розумінні: він було пішов, та вернувся. По нашому краще-б сказати: він був пішов, та вернувся.

У московській мові иноді замість минулого часу у вислові вживається наказовий спосіб: А онъ возьми да и брось. Оті ж то наш «московські недоучки» цей спосіб вислову переносять у нашу мову, не вважаючи на те, що цей спосіб нам зовсім чужий і дуже псує та калічить нашу мову: А він візьми тай кинь—це не по українському, це московізм і його ні в якому разі вживати не можна.

Є ще де-які чисто московські форми вислову, яких ні в якому разі не можна пересажувати в українську мову, наприклад: давай пойдемъ, знай-колетъ, сьогодні быть грозѣ (замість: сьогодні будетъ гроза). Коли ті вислови перекласти слово по слову на нашу мову, то вийде щось дуже незугарне: давай підем, знай коле, сьогодні бути бурі. Так можуть говорити й писати тільки ті люде, що геть утратили почуття рідної мови. До тих таки незугарних висловів треба зачислити й такі, як: пішов! (пошелъ!)—замість: іди собі! або геть!. Або ще московський наказовий спосіб замість умовного: Не ходи онъ туда, былъ бы живъ—на українську мову можна перекласти тільки умовним способом: як би він був не ходив туди, то був би живий, але ні в якому разі не: не ходи він туди, то був би живий,—як це роблять де-які наші люде.

Часом дієслівний вислов не стосується до діяльника в числі. Це буває для ознаки особливої пошани до батьків або дуже поважних

людей: мама йдуть, батько нездужають, пан-отець приїхали. Також при діяльнику кожний вислов може бути у множині: беруть собі кожний по коняці.

71. Уваги до безосібного речення.

У безосібному реченні діяльника нема, а вислов буває:

1. Безосібне дієслово: Вечорів. Смерклося. Світає.

2. Звичайне дієслово у 3-ій особі поодинокого або множного числа: Мені пощастило. Не стало грошей. Доці йдуть не там, де ждуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять.

Часто це бувають прокльони й лайки: Чи тобі заціпило? Бодай йому ноги покрутило, правцем поставило. Казило його маму і т. п.

3. Дієслово середнього стану у 3-ій особі: Йому дома не сидиться. Щось не спиться сиротиноньці.

4. Дієслово у неозначальному способі: Що його робити? Кажуть люде: світ широкий, — ніде ся подіти (пісня Кармелюкова).

5. Прислівники: Можна проїхати. Тут завізно. Мені ніколи. Цього не треба. Жаль мені. Цур тобі!

До безосібних реченнів треба зачислити і такі, де хоч і є діяльник, але він стоїть не в іменному відмінку, наприклад: Тоді тебе принесло (тоді ти прийшов або-що). Мені жаль тебе. (Я жалію тебе.)

У московській мові трапляються ще де-які форми безосібних реченнів, яких у нашій мові нема: не быть ему ученымъ. Прошлаго не вер-

разі не можна перекладати безосібними, бо таких форм у нас нема. Отже не можна сказати: Не бувати йому вченим, а треба: Не буде він ученим, або: не буде з його вченого; не можна: Минулого не вернути, а треба: Минуле не вернеться.

72.

Додатки.

Пам'ятаючи добре, що є дві головні частини речення: діяльник, що відповідає на питання: хто? що? і вислов, що відповідає на питання: що робить? що з ним сталося? який він? чий? — розгляньмо тепер інші частини речення, другорядні, без яких речення, сяк-так могло б обійтися, а які самі по собі, без діяльника й вислову, речення скласти не можуть. Ті другорядні частини речення суть: додатки, означення, обставні слова та де-які інші. Вони в реченні відповідають на всі інші питання, крім тих, на які відповідають діяльник і вислов.

Додатки відповідають на питання: кого? чого? кому? чому? ким? чим? кім? чім? з приіменниками або без них. Наприклад: Мати любить (кого?) дітей. Батько продав (що?) пшеницю. Я дав (що?) книжку (кому?) братові. Діти пішли до церкви (з ким?) з дідом. Дівчина заганяла (кого? що?) селянина (чим?) батіжком. — Оце все будуть різні додатки.

Додатки здебільшого стосуються до дієслова, що стоїть у реченні за вислов. Коли те дієслово діяльного стану, то при ньому додаток стоїть у винувальному відмінку без приіменника і відповідає, значить, на питання: кого? що? Такий додаток зветься простий. Всі інші

додатки, що стоять в інших відмінках, крім винувального, з приіменниками або без них, або хоч у винувальному, та з приіменником, суть додатки непрості. Наприклад: Дівчина (діяльник) заганяла (вислов) селезня (додаток простий) батіжком (додаток непростий). А старого коваля (кого?—додаток простий) посадили (вислов безосібний) на коня (додаток непростий, бо хоч і у винувальному відмінку, та з приіменником). Я (діяльник) дав (вислов) книжку (додаток простий) братові (додаток непростий).

Додатками, як і діяльниками, можуть бути всякі слова.

Іменники. Мати любить дітей. Батько продав пшеницю. Дівчина заганяла селезня батіжком. Я дав книжку братові. Вона втратила надію. Пішла мати з дітьми.

Прикметники. Ситий голодного не розуміє. Послав гетьман верхових. Завидував паршивий лисому. Далеко (безосіб.) куцому до зайця.

Заіменники. Скажи мені правду. І не питай мене і не проси мене. За кого ж Ти роспи-нався, Христе, Сине Божий? За нас добрих? Я тебе не обвинувачую.

Дієслово у неозначальному способі. Я хочу їхати у Київ. Дай Боже у світі прожити, а в кожусі вмерти.

Числівник. Троє одного напали. Вийшла вдова за другого.

Всяка інша частина мови і навіть ціле речення.

Не треба мені твого спасибі. Не до тебе п'ють, не кажи: «дай Боже здоров'я».

73. Простий додаток иноді буває не в винувальному відмінку, а в родовому.

1. Це здебільшого трапляється тоді, коли при дієслові стоїть не: Я взяв твою книжку— Не брав я твоєї книжки. Не дав Бог розуму.

2. Коли дія переходить не на весь предмет, а на частку його: Постав на столі борщ—Всип мені борщу. З цукроварні везуть сахар—Купив собі сахару. Він скінчив роботу—Він шукає роботи. Коні випили всю воду—Дай коням води.

3. При де-яких дієсловах, що в московській мові мають при собі винувальний одмінок, у нашій мові стоїть інший відмінок, здебільшого родовий. Ось де-які з цих дієслів:

Заспівати, заграти, слухати, утяти, ушкварити і т. и.

Заспівайте веселої. Заграйте іншої. Утяв танцюристої. Ушкварили метелиці.

Зазнати—лиха. Вишити—гіркої. Доскочити—лихої години. Здобути—великої науки. Доходити—нового способу. Вчитися мови. Вживати—горілки, а не горілку.

Увага. Велику помилку проти нашої мови роблять ті, що перекладають просто з московського: вчити мову (учить языкъ). По нашому вчити можна когось (дітей то-що), а вчитися можна чогось: вчитися мови.

Грати, коли мова йде про інструмент, має при собі винувальний відмінок з приіменником на: Заграй мені, дударіку, на дуду. Тай найняла козаченька на скрипочку грати.

Нападати кого, а не на кого: Троє одного

напали. Гедз його напав. Сказати: трое на одного напали—буде московізм.

74.

Означення.

Означення показує прикмету речі, вдачу її, приналежність або число річей і відповідає на питання: який? чий? котрий? скільки? Означення може зводитися з усякою частиною речення, але переважно зводиться воно з діяльником і додатком, що висловлені йменником. Наприклад:

Місяць (який?) ясененький промінь (який?) тихесенький кинув до нас. Місяць у цьому реченні є діяльник, промінь — додаток. Я взяв (чий?) братову книжку. Соловейку малесенький, в тебе голос тонесенький. Соснові клепки, а дубове денце. Хилилися густі лози.

Означенням найчастіше буває прикметник, як це видно з вищенаведених прикладів. Але може бути означенням і заіменник, особливо приналежний: Моя хата з краю. Була гарна наша мати. Спи, мій малесенький.

Буває здерідка означенням і йменник (з приіменником): Ось іде дід з торбою (який?).

Числівник: Семеро братів і одна сестриця. Три діди полюбили бабу. Сім пар волів у лузі, а чотирі (пари) у плузі. Іменник з приіменником: Батько в кожусі вийшов з хати. От іде циган з торбою і забере тебе. Наділа сорочку з вишиваними рукавами.

Дієслово в неозначальному способі: Час обідати. Пора встати, пора волю добувати.

Означення прикметникове, заіменникове і числівне завжди зводиться з тим словом, при

якому стоїть, в роді, числі й одмінку: Хилилися густі лози. Одна гора високая, а другая низька. Зоря моя вечірняя.

Примітка. Прикметники, заіменники й числівники можуть бути й висловами, відповідаючи на питання: що робиться з дієсловом? який він? — можуть бути й означеннями, відповідаючи на питання: який? чий? скільки? котрий? Щоб одрізнити, чи то буде вислов, чи означення, треба вміти добре поставити питання. Наша хата стара — наша стара хата геть похилилася. У першому прикладі стара буде висловом, бо показує, що діється з хатою, яка вона стала? Наша хата (є, стала) стара. А в другому прикладі слово стара показує тільки прикмету хати, яка вона? стара, а не нова, а вже що з нею сталося — показує інше слово, що є тут висловом: геть похилилася. Книжка (є) моя — це буде вислов; книжка моя пропала — буде означення, бо вислов тут буде: пропала. Ця пожежа вже (є) друга — це буде вислов; ця друга пожежа зруйнувала нас дощенту — це буде вже означення, бо вислов тут є: зруйнувала.

Означенням може бути й невідмінна частина мови, здебільшого така, що заступає собою якусь відмінну: Шлях навпростець дуже калітний, а об'їздка навколо сухіша.

75. Прикладка.

Іноді до назви якоїсь речі чи людини в реченні додається для пояснення її друга назва її або ознака в тому ж самому відмінку, роді й числі. Такий додаток зветься прикладкою і може бути з одного слова, з двох або й більше слів.

Прикладка відділяється від того слова, при якому стоїть, комами (перетинками), особливо, як складається вона з двох або й більше слів, або пружком (рискою) — коли складається лише з одного слова, або ж і зовсім нічим не відділяється.

Князь Данило Галицький об'єднав під своєю рукою мало не всю західню Україну. Київ, столиця України, стоїть на Дніпрі. Боркунзілля треба збирати тоді, як цвіте. Юрась, Богданів син, був зовсім нездатний до гетьманування.

Іноді прикладкою може бути прикметник: Омелько, отой рудий, непевна дуже людина.

Прикладки іноді зводяться до того слова, яке пояснюють, злучниками: або, тоб-то, чи, ніби-то. Аритметика, або щотниця, є наука про числа. Дизентерія, тоб-то кривава різачка — дуже заразна хвороба. Оце ви тепер мене, ніби-то начальника свого, повинні слухати.

Прикладка, що означає собою назву книжки, газети або й іншого чого, ставиться в лапках: Виписав собі газету «Наша Кооперація». Поставили комедію «Кум мірошник».

76. Обставні слова.

Обставними словами в реченні називаються ті слова, що стоять здебільшого при дієсловах або прикметниках і показують, при яких обставинах діється чи діялась дія або виявилась прикмета: коли, де, як, на що, яким чином?

Обставні слова бувають:

1. Місця, — що відповідають на питання: де? куди? звідки?

Ой там за Дунаєм. Ой на горі та жінці жнуть, а поїд горою долом долиною козаки йдуть. Ластівки летять до нас з теплого краю. Ой ходила дівчина бережком.

2. Часу, — що відповідають на питання: коли? відколи? доки? скільки часу?

В понеділок дуже вранці ішли наші новобранці. Прокинуться незабаром заковані люде. У Петрівку ніч коротка, як у Шилишівку день. До Дмитра дівка хитра.

Увага. Для означення часу (минулого), коли вживається іменника, він повинен стояти у родовому відмінку без приіменника: року Божого 1654, минулого тижня, минулого літа, позапрошлої зими і т. д. Отже московізмами будуть такі речення: це було в 1872 році або: позапрошлим літом, прошлою зимою.

Також для означення давньої епохи у нас уживається за з родовим таки відмінком: за Богдана Хмельницького, за панщини, за цариці Катерини, а не: при Хмельницькому, при Катерині, — бо це буде московізм. Галичане вживають полонізму: через 12 літ жив у Львові: треба: протягом 12 літ жив у Львові.

3. Способу, — що відповідають на питання: як? яким чином? яким побитом чи способом?

Ходила баба пішки. Погналися за ним верхами. Побіг що духу по лікаря. Іде з дому плачучи, а до дому скачучи.

4. Причини, — що відповідає на питання: чого? чому? від чого? за що? через що?

З переляку вона аж зомліла. Ой від пива болить спина, а від меду голова. З того горя тай почав він пити.

5. Заміру чи мети, — що відповідають на питання: на що? для чого?

У Крим по сіль ходили чумаки. Добре його по смерть посилати. Дівчина по воду йшла. Куривсь для духу яловець.

Обставними словами бувають:

Прислівники: Іди швидко — біду доженеш, іди помалу — біда тебе дожене. Сідайте ближче. Ой там моя хаточка, край води.

Іменники з приіменниками або й без них:

Ходила дівчина бережком. А тим часом золотії літа наші молодії марно протекли. А похід горою долом долиною козаки йдуть. Ой під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою.

Заіменники і прикметники з приіменниками або й без них:

А за мною молодою сім пар хлопців чередою в цимбалоньки тнуть. По нашому воно буде так, а по московському не так.

Дієслово в неозначальному стані:

Прийшов я попрощатися з вами. Вийшов із хати покурити.

77. Слова поблику.

Слова поклику приточуються до тої особи чи речі, до якої звертається вислов: вони стоять собі окремо, з іншими частинами речення не зв'язані і пізнати їх легко по тому, що вони завжди стоять у кличному відмінку. Слова поклику відділяються від того слова, при якому стоять, комами.

Видиш, сину мій, як працюємо. Думи мої, думи мої, лихо мені з вами. Спи, мій малесенький, пізній бо час. Дозволь, батьку отамане, слово промовити. Глянь на мене, чорнобрива.

78. Вставні слова.

Вставні слова в реченні не мають тісного зв'язку ні з якою частиною його, а вживаються

здебільшого для того, щоб показати, як сам промовець ставиться до того, що каже.

А ви, мабуть, і не чули, що сталося? Та це, либонь, чи не Петро йде? А оце ж він, бачите, і взявся за розум. Каже вона мені, чуєте, що зроду того не було й до віку не буде. А він, звичайно, на те й не вважає. А ну, лишень, завдайте дядькові мішок на плечі. Сарана, сказав би, як та хмара суне і все по своїй дорозі нищить.

Увага. Іноді перекладчики наші перекладають московські вставні слова цілком на українську мову і виходить це дуже незугарно. Наприклад: такъ сказати вони перекладають: так мовити, коли у нас є наш вираз: мовляв або мовляли.

Отже подається тут переклади де-яких вставних слів, що найчастіше вживаються:

видно — видима річ	къ сожалѣнію — на жаль
конечно — певна річ	къ счастію — на щастя
признаться — правду казавши	безъ сомнѣнія — що й казати
напримѣръ — наприклад, приміром	въ самомъ дѣлѣ — справді
кажется — либонь, здається, мабуть	по всей вѣроятности — напевне
какъ водится — звичайно	по обыкновенію — своїм звичаєм
какъ говорится, такъ скажуть	по моему миѣнію — на мою думку
	слава Богу — хвалить Бога

166

конечно, безъ сомніня — що й казати по крайней мѣрѣ — принаймні, що найменше.

словом — одно слово

79. Неповні речення.

Повним реченням зветься таке, в якому є принаймні діяльник і вислов. Коли, крім цих двох головних частин речення, є ще інші частини (додаток, означення, обставні слова), то таке речення буде складне. Речення без діяльника звуться **безосібні**.

Бувають ще й такі речення, що не мають ні діяльника, ні вислову, або тільки діяльник без вислову, або тільки ті другорядні частини речення. Таких реченнів особливо багато в українській мові, більше, ніж в інших мовах. Звуться вони **неповні** і зустрічаються найбільше у приказках та прислів'ях.

Що громаді, те й бабі (нема вислову). До того торгу й пішки (нема ні діяльника, ні вислову). Не так тії вороги, як ті добрі люде (нема вислову). Не скоком, так соком (ні діяльника, ні вислову). Як так, то й так (ні діяльника, ні вислову).

Иноді такі неповні речення вживаються в оповіданнях, щоб, мовляв, густішими фарбами змалювати думку; наприклад:

Ніч. Пустка. Тихо. Душі живої.

Та ледве чи від того виграє краса вислову; бо ледве чи гірше було б сказати: Ніч була, скрізь тихо, пусто і ніде душі живої, — а читати лекше таке, ніж перше.

Неповні речення часто вживаються у розмовах.

— Маєш гроші (ти)?

— Ні шага (не маю я).

— Та не вже? (не маєш).

— І звання (грошей забув або що).

Увага. При перекладах з московської мови наші люди іноді вживають безосібних речень у зовсім неприродній для них формі і тим дуже калічать нашу мову. Наші безосібні речення у страдальному стані вживаються тільки тоді, коли нема діяльника, наприклад:

Ой у полі жито конитами збито, під білою березою козаченька вбито. Тут нема діяльника, бо не видно, хто вбив козаченька і хто столочив кіньми жито. У московській мові такі речення будуються зовсім інакше: там вони не безосібні, а особові, тільки у страдальній формі: Казакъ убитъ подъ березою. У московській мові раз-у-раз зустрічаються такі речення, де дієва особа інша, ніж діяльник: Полицією одинъ преступникъ арестованъ, а другої убитъ. Граматичний діяльник тут буде преступникъ, а логичний — поліція. А в українській мові граматика з логікою так не розходиться. У нас таке речення можна перекласти тільки логично: Поліція одного злочинця вбила, а другого арештувала — і ні в якому разі не можна казати так, як де-котрі наші перекладчики пишуть: Поліцією одного злочинця вбито, а другого арештовано. Орудний відмінок для іменників у таких реченнях вживається тільки тоді, коли той іменник дійсно є тільки знаряддям, інструментом дії: Скошено траву косою, потолочено пашню кіньми.

— тоб-то хтось инший це робив косою, кіньми. Бо як нема тої дієвої особи, а нею з'являються самі коні, то треба сказати: Коні столочили нашу. Цього правила, на великий жаль, не додержуються навіть кращі письменники й поети наші і цим дуже шкодять чистоті нашої мови, бо за їх прикладом ідуть і менші сили. Всі жита грозою збито, полягла трава.

А куди — краще було б:

Всі жита гроза побила, полягла трава.

80.

Злиті речення.

Бувають речення, що в них по дві або й більше однакових частин: два — три діяльника, або вислова, або додатка чи що. Такі речення називаються злиті, бо це, властиво, не одно речення, а двоє або й більше, що злились до купи. Наприклад:

Були собі дід і баба. Це речення злилося з двох: був собі дід—була собі баба.

Ой казала мені мати ще й наказувала—знов таки з двох: ой казала мені мати—ой наказувала мені мати.

Куплю тобі хатку, ще і сіножатку, і ставок, і млинок, і вишневенький садок—це речення злилося аж із п'яти окремих реченнів. Куплю тобі хатку, куплю тобі сіножатку, куплю тобі ставок і т. д.

У злитих реченнях однородні частини злучаються між собою здебільшого злучниками: і, та, тай, ще й, або, хоч—хоч, то—то, чи—чи, ні—ні і т. и. Наприклад:

І просилася і молилася. І шумить і гуде...

Ой не люблю я ні Стецька, ні Грицька, ні Данила, ні Гаврила, ні Яцька.

Иноді замість злучників можуть стояти у злитих реченнях між однородними частинами заіменники або приіменники: хто—хто, де—де, потім, нарешті, спершу—далі і т. и.: (Зібрались у Купер'яна всі ремесники)—хто маючий, хто багатий, хто покірний, хто завзятий і т. д. І спершу в волок подивися, тоді вже рибкою хвалися.

Можуть і не злучатися між собою однородні частини у злитому реченні, а відділятися одна від одної перетинкою (комою); коли їх багато, то перед ними стоїть дві крапки, наприклад:

З'їздилися до Чернигова сотники зо своїми вибраними у похід козаками: білоусівський—Товстоліс, вибельський—Лобко, любецький—Посуденко, седнівський—Петлишній, кислівський—Бутович, слабинський—Тризна, сосницький—Литовчик (Костомарів «Чернигівка»)

Примітка. Звичайно не вважається за злите речення, коли повторюється якась частина його для краси: Думи мої, думи мої, лихо мені з вами. Синій, синій ходить він широким розливом... (Гоголь).

81. Речення зложені.

Всі ті речення, що про них досі була мова: прості, поширені додатками й обставними словами і злиті, бувають самостійні, незалежні одно від одного. Але для докладного висловлення думки не завжди буває досить тих простих, незалежних речень. Иноді доводиться

додавати до них додаткові речення, що поширюють думку і доповнюють просте речення. Такі додаткові речення, як і додаткові слова, мають другорядне значіння; самі по собі, без головного речення, вони стояти не можуть; самостійної думки вони не виявляють; їх можна й відкинути і без них головне речення може сяк-так обійтися, а вони без головного речення, самі по собі, стояти не можуть, бо самостійної, незалежної думки не вияснюють.

Сонечко сходить на небі високім. Вбоге село гомонить.

Серце, натовлене довгою ніччу, наче уже не болять.

У першому рядку ми маємо двоє самостійних, незалежних речень: кожне з них висловлює окрему, незалежну думку і може стояти собі окремо. У другому рядку ми маємо теж двоє речень: із них одно вставлено у друге для пояснення. Оце вставне речення (натовлене довгою ніччу), як би стояло собі окремо, не виявляло б незалежної думки і не могло б існувати само по собі: воно цілком приставлено до діяльника (серце) другого речення і тільки пояснює його. Оттакі речення називаються додатковими.

З цього ж прикладу можна виміркувати ще де-що. Між окремими реченнями може бути зв'язок логичний і граматичний.

У першому рядку ми маємо двоє речень, що граматично цілком незалежні одно від одного: в одному говориться про сонце, у другому про село; кожне з тих речень може собі існувати зовсім незалежно. А логично вони

зв'язані між собою, бо доповнюють одно одне у тому малюнку, що дає автор; він малює свої почування після довгої, тяжкої для нього ночі: настав ранок, сонечко сходить, прокидається вбоге село і серце авторове, натомлене довгою ніччю, неначе перестало вже боліти. От логично всі ті чотири речення зв'язані між собою, хоч граматично з них зв'язані між собою тільки дві останніх: серце, натомлене довгою ніччю, наче уже не болить.

Коли сполучаються речення головні, тоб-то такі, що кожне з них може собі існувати само по собі, незалежно від другого, то такі речення називаються сполучені-незалежні.

Коли ж при одному головному реченні є одно або й більше додаткових до нього речень, що пояснюють яку-небудь частину головного речення і самі по собі, незалежно існувати не можуть, то така купка речень називається сполучені-залежні або підлеглі.

У другому рядку нашого прикладу ми маємо речення сполучені-залежні; з них головне речення буде: серце наче уже не болить, а до нього долучається додаткове речення, що пояснює діяльник головного речення: серце (яке?) натомлене довгою ніччю. А в першому рядку ми маємо дві головних речень, що можуть існувати незалежно одно від одного і від того третього, що в другому рядку, — отже всі ті три речення будуть між собою сполучені-незалежні.

Бувають ще речення вставні. Вони незалежні від головного речення, а додаються здебільшого для того, щоб пояснити, як сам той.

хто говорить, міркує про своє речення. Таке вставне речення можна б і викинути, і без його головне й додаткові речення могли б собі існувати добре. Наприклад:

У двох, кажуть люде, лекше плакати неначе. Було це, напевне не знаю, торік чи позаторік. А він, кажу я вам, козак запеклий і завзятий. Київ, коли вірити переказам, заложили три брати: Кий, Щек і Хорів.

82. Речення сполучені-незалежні.

Незалежні одно від одного речення можуть бути сполучені між собою, як про це вже було сказано вище, або тільки логично, або й логично й граматично. Приклад тільки логичного сполучення вже було дано (Сонечко сходить на небі високім. Вбоге село гомонить). Граматичне сполучення може бути різне:

1. Єднальне, коли висловлені в реченнях думки згідні між собою. Між такими реченнями стоять злучники: і, та, аж, або.

Вийшов на рундук полковник, і всі козаки посідали на коней. Оглянувся дід назад, аж суне вовків пара.

2. Протилежне, коли висловлені в реченнях думки суперечать одна одній. Вживаються між ними злучники: а, але, та, таки, однак, а все-ж, тільки.

Всі послули, тільки вартові на окнах похажали.

3. Причинове, коли одно незалежне речення має в собі пояснення причини того, про що

говориться у другому. Буває між ними злучник: бо.

Моя хата зкраю, — я нічого не знаю.

4. Наслідкове, коли в одному реченні говорить про наслідок того, що виявлено у другому реченні. Бувають між такими реченнями злучники: аж, тому, тим-то.

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться. Ой не гаразд запорожці, не гаразд вчиняли: степ широкий, край веселий тай занапаствля.

5. Умовне, коли в одному реченні є умова того, що означається в другому. Буває між такими реченнями злучник: то.

Не послухаєш батька-матері, (то) навчить тебе лиха година.

6. Замірове (мети), коли в одному реченні висловлено мету того, про що сказано у другому. Бувають між ними злучники: щоб, нехай.

Забав дитину, хай не докучає. Обніміте, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати.

7. Поступальне, коли в одному реченні припускається згода з якоюсь думкою, якій друге речення суперечить. Бувають в одному з тих реченнів злучники: хоч, хоча, а їм у другому реченні відповідають злучники: зате, проте.

Хоч і зкраю моя хата,

Зате бачив див багато.

8. Порівняльне, коли в однім реченні рівняється до чого-небудь те, про що говорить у другім реченні. Бувають між тими реченнями злучники: мов, неначе, ніби.

І ясний місяць о ту пору з-за хмари
де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі то виринав,
то потопав.

9. Часове, коли дії в реченнях ідуть одна за одною.

У Кусовій хаті зішлися сваха Кусиха та Молявчиха. За Молявчихою прийшла дочка її, сотникова Булавчина жінка. Скрипнули двері і замість сподіваних молодих увійшов Кус з самою тільки дочкою.

10. Поясняюче, коли у другім реченні наводиться докладніше або у подробицях те, про що говориться у першому.

Геть далеко забіліла хмарка куряви: то чвалає старий осаул Горобець з козаками на підмогу.

Речення сполучені-залежні.

Додаткові, залежні від головного, речення можуть заступати собою яку-небудь частину головного речення: діяльник, вислов, означення, додаток або обставні слова. Отож і поділяються ті додаткові речення відповідно до того, які частини головного речення вони заступають, на додаткові-діяльники, додаткові-вислови і т. д.

83. 1. Речення додаткові-діяльники.

Ці речення, як і діяльники, відповідають на питання: хто? що?

Ще не музика, хто в дуду дме. Хто не підмаже, той дуже скрипить.

Додаткові-діяльнікові речення за діяльника у себе мають здебільшого заіменники: хто, що, який, котрий.

Ці речення можуть скорочуватись і тоді замість них стає прикметник або дієприкметник і робиться він діяльником у головному реченні.

Хто робить, той має — Роботящий має.

Хто питає, той не блудить — Питаючий не блудить.

Примітка. В українській мові дуже мало вживаються дієприкметники, особливо теперішнього часу; отже широко вживати того скорочення, як це робиться у московській мові, у нас не можна.

84. 2. Речення додаткові-вислови.

Вони заступають вислов у головному реченні і відповідають на питання: який?

Це той жидок (який?), що на скрипку грає.

Це така хвороба (яка?), що не можна її злічити.

Вони иноді можуть скорочуватись, замінюючись іменником, прикметником або дієприкметником, що стає тоді висловом у головнім реченні.

Цей жидок (є) скрипник. Ця хвороба (є) незлічима.

85. 3. Речення додаткові-додатки.

Вони належать до дієслова, заступають додаток у головнім реченні і відповідають на ті самі питання, на які відповідають додатки, тобто на всі відмінки, крім іменного й кличного: кого? чого? кому? чому? і.т.д. — з приіменниками або без них. З головнім реченням вони злучаються заіменниками, прислівниками або

злучниками: що, ніби, буцім, щоб, аби, скіль-
кя, де і т. и.

Ви не вважайте (на те), що я швець. Казав мені батько (про те), щоб я оженився. Брехали люде, ніби кінець світу буде. Хвалився старшина, буцім-то до нього начальство дуже ласкаве. Скажи Микиті, щоб запрягав коні. Я знаю, скільки тобі літ. Скажи мені правдоньку, де живеш.

Іноді не буває тих злучних слів, що звязують додаткове речення з головним. Це здебільшого робиться для жвавості оповідання.

Чуємо, (що) вдарили у дзвін на пожар: вибігли ми з хати, дивимось — (що) біжать люде.

Іноді можна скоротити речення-додаток, замінивши його йменником, дієсловом у неозначальному способі або чим иншим. Тоді те слово стає простим собі додатком при дієслові головного речення.

Казав мені батько, щоб я оженився — Казав мені батько оженитися. Хвалився старшина, ніби-то начальство до нього ласкаве — Хвалився старшина ласкою до нього начальства. Скажи Микиті, щоб запрягав коні — Скажи Микиті запрягати коні.

86. Питання просте й кружне.

До реченнів-додатків належать питання кружні.

Питання просте буде таке, що висловлено головним, незалежним реченням: Хто прийшов? Де живеш? Куди йдеш?

Питання кружне буде таке, що висловлене додатковим реченням, і тоді те питання стає

додатком до дієслова, що стоїть у головному реченні.

Скажи мені, дівчино, де живеш? Питаю тебе, куди йдеш?

Питання прості ставляться зо знаком запитання на кінці речення, а кружні — без того знаку.

87. Проста й кружна мова..

До реченнів-додатків належить теж проста й кружна мова.

Проста мова буде тоді, коли чиєсь речення наводиться докладно так, як воно було сказане.

Казав пан: „Кожух дам“. Кажуть наші селяне: „Де храм, то й ми там“.

Кружна мова буде тоді, коли ту саму думку, що у простій мові, переказати вже від себе, своїми словами.

Казав пан, що кожух дасть. Кажуть наші селяне, що де храм, то й вони там.

Головне речення у простій мові часто ставиться у середині додаткового речення й тоді відділяється від його перетинкою (комою) і пружком. Так здебільшого пишуть в оповіданнях і повістях.

— Ти, бачу, прудкий, козаче, — сказав Молявка, — та я, мабуть, моцніший за тебе.

88. 4. Речення додаткові-означальні.

Так само, як означення у складному (головному) реченні належать до йменників, так і додаткові речення означальні, заступаючи собою прості означення, належать до якогось іменника в головнім реченні і відповідають на питання: який? котрий? скільки?

Починаються ці речення відносними заіменниками: який, котрий, скільки, хто, що.

Зустріли ми людей, котрі верталися з похорону. Чи то тії чоботи, що зять дав?

Іноді замість цих заіменників уживаються прислівники місця, часу і способу: де, куди, звідки, коли, як.

Оце тая стежечка, де дівчина йшла (замість: котрою дівчина йшла). Собака метнулась у кущі, куди (замість в котрі) сховалася лисиця. Це було того року, коли (котрого) була велика пошесть холерна. Він писав тою мовою, як (котрою) батьки його говорили.

Трапляються у тих реченнях і злучники: що, щоб, знов таки замість заіменників: котрий, який.

Я бачив березку, що (котру) вітер зламав. Нема такої людини, щоб (котра б) сама собі лиха бажала.

Коло цього злучника що, щоб іноді стоїть і заіменник 3-ї особи.

Це той, що його (котрого) у тюрму засудили.

Речення додаткові-означальні можуть скорочуватися; тоді замість них стає дієприкметник і він буде простим означенням у головнім реченні.

Це той чоловік, що його засудили у тюрму — Це чоловік засужений у тюрму.

Скорочення буває можливо тільки тоді, коли відносний заіменник додаткового речення стоїть в іменному, винувальному або родовому, що замість винувального, відмінку; коли ж він стоїть в інших одмінках, то скорочувати речення не можна.

Це та коняка, на якій я приїхав — скоротити не можна.

Також не скорочуються ті речення, де вислов стоїть у будучому часі або в можливому способі.

Це той учитель, що буде в нашій школі.

Не було на весіллі нікого, хто не був-би п'яний.

Взагалі ж треба пам'ятати, що в українській мові таке скорочування вживається куди рідше, ніж у сусідніх слов'янських мовах — московській та польській, — бо у нас не так широко вживаються дієприкметники, як у них.

89. 5. Речення додаткові часу.

Вони відповідають на питання: коли? відколи? доки?

У головному реченні стоять злучники: коли, поки, доки, як, перше ніж, а в додатковому їм відповідають: тоді, поти, доти, з того часу, до того часу, або й пропускаються ті слова зовсім.

Доки сонце зійде, роса очі виїсть. А як гляне ясне сонце на весну, (тоді) ми забудем тую зіму навісну. З того часу, як женився, я ніколи не журився.

Скорочувати додаткові речення часу можна, коли в головнім і додатковім реченні стоїть та сама річ або особа. Скорочуються вони здебільшого дієприслівником того дієслова, що стоїть у додатковому реченні, або ж иноді іменником, коли є такий, що відповідає тому дієслову.

Коли спочинемо, (тоді) підемо далі — Спочивши, підемо далі, або-ж: Після спочинку підемо далі.

Можуть вони иноді скорочуватись і при ріжних дієвих особах, але тоді вже не дієприслівником, а простим іменником: Поки сонце зійде, роса очі виїсть — до сходу сонця роса очі виїсть.

Примітка. Українська мова любить ставити дієприслівник у скороченому додатковому реченні часу не після діяльника, як це буває в московській і польській мові, а перед ним.

Вийшовши Молявка з воріт почав міркувати, що йому робити далі. Вернувшись Самойлович з походу розпустив усі полки до дому. Бачивши батько Грицькову причину, лап його зараз за чесну чуприну.

Цей своєрідної прикмети нашої мови не слід би забувати нашим письменникам і перекладачникам, щоб вона не загубилася, не забулася. На жаль, тепер такі форми скорочених речень можна зустріти тільки у старих письменників, добрих знавців мови та в народніх піснях.

90. 6. Додаткові речення місця.

Вони відповідають на питання: де? куди? звідки? звідкіля? — і цими ж злучниками з'єднуються з головним реченням, де їм здебільшого відповідають вказуючі слова: там, туди, звідтіля, з того або до того місця.

Де Крим за горами, де сонечко сяє, ой там моя мила голубка літає. Куди голка, туди й нитка. Де тонко, там і рветься.

Додаткові речення місця скорочуються не всі, тай то хіба тільки йменником та прикметником: моя мила у Криму за горами. На тонкому рветься.

91. 7. Додаткові речення способу.

Вони відповідають на питання: як? У головнім реченні стоїть так, або може його й не бути. У додатковім стоять злучники: як, що, аж, наче, ніби.

Ото стрибнув (так), як заяць. Так мене хлопці люблять, що за кулаками світа не бачу. Одягнувся, як той пан.

Додаткові речення способу бувають поширені й скорочені; але поширені не скорочуються, а скорочені не поширюються.

Я вигідавав, лежачи на печі, для вас оцю баєчку, паничі. Скорочені ці речення майже не відріжняються від простих обставних слів способу, наприклад: Йде до дому плачучи (аж плаче), а із дому скачучи (аж скаче).

До додаткових реченнів способу належать речення порівняючі і речення ступіня.

Додаткові речення порівняючі. Починаються вони злучниками: ніби, неначе, мов, як, ніж.

Літа мої проминули, як дощова хмара. Кохалися, любилися, як голубів пара. Ти краще співаєш, ніж я.

Коли порівняюче речення починається злучником ніж, то його иноді можна скоротити, поставивши приіменник: за.

Ти краще співаєш за мене.

Примітка. Вживаються у нас і порівняння на зразок московського, коли та річ чи особа.

до якої рівняється, стоїть у родовому відмінку: ти співаєш краще мене. Такої форми не слід би вживати, бо це московізм, неприродний нам, дарма, що вживають його кращі письменники, навіть Тарас Шевченко: Гірше ляха свої діти її роспинають.

Додаткові речення ступіня прилучаються до головного речення злучниками: так — аж, так — що, стільки — що.

Так реготав, аж трохи не луснув. Стільки мені борщу всипали, що на трьох стало б.

92. Додаткові речення причини.

Вони відповідають на питання: чому? чого? чом? через що? належать до дієслова головного речення і прилучаються до головного злучниками: бо, тому, тим-то, через те, затим, що, але можуть стояти і без тих злучників.

Не дратуй собаку, бо вкусить. Не журися, козаченьку, (бо) ти ще молоденький.

Додаткові речення причини можуть скорочуватися тоді, коли діяльник у головнім і додатковім реченні той самий; скорочуються вони дієприслівником.

Не купив я тютюну, бо не мав грошей — Не купив я тютюну, не мавши грошей. Але як би було: Не купив я тютюну, бо не стало грошей, — то вже такого скоротити не можна, бо головне речення особове: Я не купив тютюну, а додаткове безосібне (не стало).

Примітка. Повелася у нас недобра звичка перекладати московські форми речення цілком, як вони є, на нашу мову; до таких недоладних перекладів належить і вираз: дякуючи,

цілком перероблене з московського: **благодаря**. Те, що здатне сяк-так для московської мови, для нашої зовсім негодяще. Наприклад: **Дякуючи** тому берлина розбилась (благодаря этому берлина разбилась). Це речення незугарне і з граматичного і з логичного погляду, бо одно—що берлина не може дякувати, а друге—що нема за що дякувати. Навіть по московському краще було б сказати: **вельдетвіе** этого, а не **благодаря** этому. По нашому куди краще було б сказати просто: **тому** то берлина й розбилась.

93. Додаткові речення замірові (мети, цілі).

Вони відповідають на питання: **на що?** **для чого?** **чого?** належать до дієслова головного речення й починаються словами: **на те,** **за** **для того,** **щоб,** **аби**.

Виліз він на дерево, **щоб** краще роздивитися навколо. **Щоб** лиха не знати, треба на своїй ниві своїм плугом орати.

Примітка. Багато наших людей, навіть письменників, часто вживають **аби** замість **щоб**, не відріжняючи ті злучники один від одного, так ніби вони однакові. Тимчасом зміст їх не однаковий: **щоб**—московське: **чтобы**, **аби**—московське: **лишь бы**. Це тільки в польській мові: **żeby** і **aby** мають однаковий зміст. Отже те змішування в нашій мові злучників: **щоб** і **аби** є полонізм, якого не слід би заводити у нас.

Аби день до вечора. **Аби** збути — по московському мусимо перекласти: **лишь бы**, а по польському: **byleby**.

Не однаковий буде міст таких реченьнів:
Я дав йому карбованця, щоб купив тютюну,
Я дав йому карбованця, аби одчепився. Перше перекладем: чтобы купилъ табаку, а друге — лишь бы отвязался. Або знов:

Робить, щоб до вечора скінчити.

Робить, аби до вечора скінчити.

У першому разі розуміється людина робляща, а у другому — ледащо.

Додаткові речення заміру иноді скорочуються, але не дієприкметником, а йменником, коли можна знайти такий іменник, що народився від дієслова. Наприклад: Князі насипали високий вал, щоб оборонятись од нападу татарського — Князі насипали високий вал для оборони від нападу татарського.

94. Додаткові речення умовні та поступальні.

Вони показують умовність, при котрій могло б здійснитися те, про що говориться в головнім реченні, або, коли умова й не зовсім відповідає потребі, та вже на це поступається, дається згода. Умовні додаткові речення прилучаються до головного злучниками: коли, як, якщо, а в головному їм відповідає: то; але буває, що й минаються ті злучники.

Поступальні починаються злучником: хоч, а в головному відповідає йому: але, зате, проте. Наприклад:

Умовні. Коли любиш, (то) люби дуже,

А (коли) не любиш — (то) не жартуй же.

Як би мені шанка сива, шаравари сині, то б до мене липли дівки, як до браги свині.

Коли б мені, Господи, неділі діждати,
То пішла б я до роду гуляти.
Поступальні: Хоч і зкраю моя хата,
Проте бачив див багато.

Хоч у мене жупан драп,
Зате в мене грошей дзбан — (поступальне).
Як-що в тебе грошей дзбан,
То за тебе дочку дам — (умовне).

Умовні додаткові речення можуть иноді скорочуватись, коли діяльник у додатковому реченні той самий, що й у головному. Скорочуються вони дієприслівником, а як коли, то й іменником, од дієслова рождением.

Не роспитавши добре броду (коли не роспитав ти), не лізь прожогом сам у воду. Лайкою та криком (коли будеш лаятись та кричати) до згоди не дійдеш.

Примітка. Знов треба нагадати, що де-які наші письменники, а ще більше перекладчики з московської мови живосилом натягають нашу мову на московський штиб. Напр.:

Судячи по його словах, він має добрі заміри. Краще було б не скорочувати: Коли вважати на його слова і т. д., або хоч: Вважаючи на його слова... Дивлючись по тому... Краще було б: З огляду на те... Не дивлючись на те... (не смотря на то...) — гидкий московізм. Краще буде: А проте...

Про знаки розділові.

95. Протинка (кома) (,).

У простім реченні протинками відділяються:

1. Слова поклику:

Роди, Боже, жито-пшеницю.

2. Прикладки:

Видиш, сину мій, як працюємо.

3. Вставні слова:

У двох, кажуть люде, лекше плакати неначе.

4. Однакові слова, коли вони повторюються, щоб більше на них звернути уваги:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами.

5. Оклики:

Ох, та не люби двох!

6. Слова з приіменниками — опріч, окрім:

Всі, окрім діда, пішли у поле.

У злитім реченні:

1. Всі ті части речення, що їх більше одної, коли між ними нема злучника: і, та; коли між однаковими частинами стоять ті злучники, то протинка між ними ставиться тоді, коли їх більше, як дві:

Навідав я брата, сестру.

Навідав я брата і сестру.

І просилася і молилася.

Куплю тобі хатку, ще і сіножатку, і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

Примітка. Коли перед обома однородними частинами стоїть перед кожною злучник, то перетинка між ними не ставиться (у московській мові ставиться).

Ні те ні се. Ні сіло ні пало. І так і сяк. І сміх і горе. І сам не піду і тебе не пущу.

2. Перед злучниками: а, але, та (коли воно має суперечне значіння):

Він не поранений, а вбитий. Хоч обіцяв, але не дав. Хоч погано баба танцює, та довго.

У складнім реченні перетинкою відділяються додаткові речення від головного і проміж собою,

коли тільки вони не дуже скорочені, тоб-то складаються більше, як із двох слів. Відділяються також перетинкою й головні речення, що звязані між собою логично або граматично. Напр.:

На женися на багатій, бо вижене з хати.

Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить, а на апостольськiм престолі чернець годований сидить, людською кров'ю торгує.

Крапка з протинкою (;).

Ставиться між складними реченнями, рівними між собою, а також між двома головними реченнями, що звязані між собою не дуже тісно.

Володимир охрестив своїх дванадцятьох синів у тому місці, де нині стоїть пам'ятник хрещення Киян над Дніпром; потім звелів усім Киянам зібратися на беріг і почали їх хрестити грецькі священники, що приїхали з Корсуня.

Крапка (.).

Ставиться: 1. В кінці письма.

2. Після речення, що не має тісного звязку з тим, що стоїть далі.

3. Коли скорочується слово: напр. (замість: наприклад), і т. и. (і таке инше), і т. д. (і так далі).

Дві крапки (:).

Ставляться: 1. Після слова, що означає гурт річей або говорить про такий гурт, коли далі перелічуються ті речі:

Зібралися ми всі тутечки

Не простії люде, — все ремеснички:

І ковалі, і слюсарі,

І шевники, і крамарі,
І звонарі, і малярі,
Виновари, пивовари...

2. Між двома реченнями, з котрих одно показує причину, а друге — наслідок її. Наприклад:

Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі на те тільки,
Щоб панувать: бо невчене око
Загляне їм в саму душу глибоко,
глибоко...

3. Перед власними словами:

Одно каже: „Світай, Боже!“,
Друге каже: „Не дай, Боже!“.

Крапки (...).

Ставляться, коли уривається речення й думка не вся висловлена:

Пекло йому на сім світі,
А на тім... Журбою
Не накличу собі долі.

2. Після цілого речення, коли треба показати, що не вся думка висловлена:

А я... а я
Тільки вмю плакати,
Тільки сльози за Україну...

Знак оклику (!).

Ставиться після слів оклику, для більшої виразності їх, і після цілих речень, коли в них є заклик до чого-небудь:

Агов, Петре! Іди сюди!
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки!

Знак питання (?).

Ставиться: 1. Після простого питання:

Де ти була?

2. Після непростого питання, коли перед ним стоїть дві крапки:

Скажи мені правдоньку: де живеш?

Але можна й так:

Скажи мені правдоньку, де живеш?

Дужки ( ).

У дужках можна ставити вставні слова замість того, щоб ставити їх між перетинками:

І гавкає Рябко,

Щоб часом москалі

(А їх тоді було до хріна на селі),

Щоб москалі, мовляв, не вбрались
до комори.

Лапки („“).

У лапках ставляться чужі слова у прямій мові й назви творів, пісень або інших річей. Наприклад:

„Іди, доню“ — каже мати,

„Не вік тобі дівувати“.

Читали ми „Кобзаря“. Ставили: „По ревизії“. Пароплав „Тарас Шевченко“ підходив до пристані.

Пружка (—).

Ставиться: 1. Між діяльником і складним висловом, особливо, коли випадає дієслово є:

Пархоменко — сліпий кобзарь.

2. Коли випадає злучник між головним і додатковим реченням:

(коли) Вип'єш чарку — (тоді) стрепенешся,
Вип'єш другу — схаменешся,
Вип'єш третю — в очах сяє,
Дума думу доганяє.

3. У розмовах, коли треба відрізнити мову одної особи від другої:

— А вона вам що?

— Каже: „Я вам не пара“.

— А ви їй що? і. т. д.

— Не добре діло зробили, що Мотовила послали, — сказав Дорошенко, — а ще гірше нам те, що Мотовило попався.

4. Перед вставним реченням і після нього, замість протинок або вкупі з ними:

Того ж року, — як каже літописець Нестор, — було морове повітря.

96.

Період.

Період є складне речення, в якому думку висловлено й обгрунтовано цілком, повно і гарно з художнього погляду.

Думку теж можна висловити добре і гарно скількома короткими реченнями; такий спосіб вислову зветься уривчастий.

Від художньої вдачі автора, від його темпераменту (характеру) залежить, який спосіб вислову вибрати, бо обидва вони однаково гарні у мистецьких руках і однаково недоладні в недотепних.

Період. Бачивши невдалість Хмельниченкову, жадобу влади і своєї користи у козацької старшини і ремство серед козацтва і посліль-

ства, Москва далі вела свою лінію і супроти тих хитань Українців навіть ще більше налягала на те, щоб забрати Україну як найбільше в свої руки, завести своїх урядників, заставити українські міста своїми залогами і взяти все під московське начальство. («Історія України» — М. Грушевського).

Як той яструб, що ширяє в небі, зробивши багато кругів своїми дужими крилами, відразу спиняється, простершись у височіні на одному місці і б'є стрілою на самця — перепела, що розспівався край самого шляху, — так Тарасів син Остап вмить наскочив на хорунжого і відразу накинув йому аркан на шию. (Гоголь — «Тарас Бульба»).

Уривчаста мова.

Сонечко сходить на небі високім.

Вбоге село гомонить.

Серце, натовлене довгою ніччу,

Наче уже не болить.

Сміливо йду я. Повітрям холодним

Дихати лекше мені:

Грудей не давлять понурії думи

Й ночі страшливії сні.

(«Ранок» — Б. Грінченка).

Періоди бувають прості й складні.

Простий період є складне речення, зложене з головного і скількох підлеглих йому додаткових реченнів, повних і скорочених: реченнів-додатків, означальних і обставних. Напр.:

Супліку тую, що склали чернигівці на воїводу Чоглокова, не маючи вже сили терпіти далі ті знущання, відіслав полковник Борковський до гетьмана, прохаючи його негайно пода-

ти її до „Малоросійського Приказу“. («Чернигівка» — М. Костомарова).

Складний період складається з двох або скількох незалежних речень, простих або складних, або з головного речення і повних додаткових-обставних: із них одно речення (головне) висловлює головну думку, а всі інші доповнюють її або пояснюють. (Приклади див. у початку з Грушевського і Гоголя).

Період складається з двох частин, що не завжди бувають рівні: одна частина називається підвищенням, друга — пониженням. Ці назви ведуться з давніх часів; а повелись вони з того, що за давніх часів у періодах дуже кохалися видатні промовці, оратори; промовляючи періодами, вони у першій половині їх підіймали голос все вище і вище, а у другій половині здавали його нижче, промовляли тихше. Між тим підвищенням і пониженням голосу вони на хвилинку спинялися, робили паузу.

По числі членів своїх (головних і додаткових речень) періоди бувають: двохчленні, трьохчленні і многочленні.

По змісті, по думці періоди бувають різні так само, як і додаткові речення: причинні, умовні, поступальні, порівняльні, протилежні, обставні та інші. Наприклад:

Причинний (многочленний),

(. . . . . старий заховався),

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,

Щоб вітер по полі слова розмахав,

Щоб люде не чули: бо то Боже слово,

То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господню славу,
А думка край світа по хмарі гуля.

(«Перебендя»).

Обставний (часу).

1. Як турецька протекція почала виявлятися так, як того й треба було сподіватись, і султан став вимагати в свого нового полковника, щоб він вибрав дітей у яничари, а Петро (Дорошенко) хотів був уже й послухатися наказу, стара (мати його) так обурилась, що почала проклинати сина. («Чернигівка» — М. Костомарова).

2. Довідавшись Дорошенко з Полуботкового листу, що Мотовила вшіймано і з останньою спробою вдержатися не пощастило, дуже розсердився, а найбільше сердився на Яненченка, свого швагра, що умовляв його в-останнє спробувати щастя і ще раз послати до Татар по допомогу. («Чернигівка»).

Протилежний. (В наведеному прикладі період протилежний складається з двох причинних).

І в ворога учитись добра штука:

Корисно це і здається нам наука.

А вчити . . . . Ні! І друга бійся вчити.

Щоб ворога собі із його не зробити.

(В. Грінченко)

Як мала у тебе сила,

То з гуртомєднайся ти:

В гурті більше зробиш діла,

Швидше дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий —

Неєднайся ти з гуртом:

Буде силу він спияти, —

Сам іди своїм шляхом. (В. Грінченко)

Періодів у мові й писанні треба вживати обережно і в міру, бо коли їх занадто багато, то мова стає тяжка, трудна для розуміння. Так само й одною уривчастою мовою багато говорити й писати не слід, бо й така мова, коли її за-багато, стає прикра для слуху й розуміння.

Примітка. Де-які газетні дописувачі й фел'єтоністи, за прикладом московських, заводять у нас поведенцію ростягати своє писання на яко-мога більше число рядків, бо їм платня йде від рядка, отже цікаво нагнаги тих рядків як найбільше. І розбивають вони своє писання на велику силу окремих рядків. Ось наприклад:

Але ...

Він був людина, —

Людина завзята

І

Сердита.

Отже —

Він не міг змовчати

І

Озався

і т. д.

Оттут на десять рядків навмисне ростягнуто те, що легко вмістилося б у двох рядках. Нехай би вже ця гидка поведенція лишилась при московських фел'єтоністах, а Українцям годилось би поводитись з друкованим словом чемніше і облишити таке бридке „строкогонство“.

Що до періодів і уривчастої мови, то найкраще вживати і одного й другого способу ви-

слову; від уміння добре комбінувати їх залежить краса й художність мови.

Треба ще зазначити, що у періодах не слід уживати одноманітних форм додаткових речень, наприклад, усе скорочених або все поширених додаткових речень; краще буде, коли їх перемішувати, щоб уникнути тої одноманітності. Наприклад:

Там, де пробігала річка, що підмивала крутий беріг, що був покритий кущами й деревами, не було тепер нічого: ні річки, ні берега, ні кущів, ні дерев, — все покрила вода, мов море без краю.

У повищенні в цьому періоді ми маємо двоє рядочком однакових додаткових речень, обоє поширені. Коли замість того одно з них скоротить, а саме — друге, бо це лекше, то вийде куди краще:

Там, де протікала річка, що підмивала крутий беріг, покритий кущами й деревами і т. д.

Короткий огляд складні для повторення.

1. Речення прості й складні. Головні та другорядні частини речення.
2. Речення злиті: сполучені-незалежні та сполучені-залежні. Сполучення логичне й граматичне.
3. Діяльник; якими частинами мови він твориться? Безосібні речення.
4. Вислов; якими частинами мови він твориться? Уваги до дієсловного вислову; москowitzми й полонізмами.
5. Додаток прямий і непрямої; якими частинами мови він твориться? Прямий додаток у родовому відмінку.
6. Означення; чим воно твориться? Прикладка.
7. Обставні слова: місця, часу (український *genitivus temporis*), способу, причини, заміру; чим творяться обставні слова?
8. Слова поклику. Вставні слова. Москowitzми.
9. Неповні речення.
10. Речення сполучені-незалежні. Сполучення еднальне, протилежне, причинове, наслідкове, умовне, замірове, поступальне, часове, пояснюче.
11. Речення сполучені-залежні.
12. Речення додаткові-діяльники. Скорочення їх.

13. Додаткові-вислови. Скорочення їх.
14. Додаткові-додатки. Скорочення їх.
15. Питання просте й кружне. Мова проста й кружна.
16. Речення додаткові-означальні. Скорочення їх (уникати по змозі „котрий“ і „який“).
17. Речення додаткові часу. Скорочення їх і своєрідна вкраїнська будова таких речень.
18. Речення додаткові місця. Скорочення їх.
19. Речення додаткові способу, порівнюючі та стушні.
20. Речення додаткові причини. Скорочення їх. Московізми („дякуючи“, „не дивлячись на те“, „судячи по тому“ й т. ин.).
21. Речення додаткові-замірові. Скорочення їх. „Аби“ і „щоб“.
22. Речення додаткові-умовні. Скорочення їх.
23. Період; части його.
24. Періоди прості й складні. Пoviщення й пониження.
25. Різні періоди, як і додаткові речення (причинні, часові, обставні, протилежні, порівняльні й т. ин.).
26. Уривчаста мова.
27. Знаки розділові.

1. Т. Шевченко. Кобзарь. Перше повне народне видання, в 1 томі, з вступними й примітками проф. В. Сімовича. З портретом і біографією.
2. Д. Мордовець. Гетьман Петро Сагайдачний. Істор. опов.
3. О. Рогова. Тиміш Хмельниченко. Істор. повість.
4. А. Кащенко. Зруйноване гніздо. Повість з часів скасування Січі.
5. А. Кащенко. На руїнах Січі. Істор. опов.
6. А. Кащенко. Борці за правду. Історична повість.
7. А. Кащенко. Під Корсунем. Історична повість.
8. А. Кащенко. Славні побратими. Історичне оповідання.
9. А. Кащенко. Кость Гордієнко-Головка, останній лицар Запорозжя.
10. А. Кащенко. З Дніпра на Дунай, опов. з часів скасування Січі.
11. А. Кащенко. Над Кодацьким порогом. Істор. опов.
12. А. Чайківський. Козацька помста, опов. з козацької старовини.
13. А. Кащенко. Мандрівка на Дніпрові пороги. Оповідання.
14. С. Русова. Серед рідної природи. Оповідання. З мал. Ю. Русова.
15. В. Корнієнко. Запорозьський клад, казка з 10-ма малюнками І. Стеценка.
16. Українські народні казки (зі збірника Рудченка), з 42-ма малюнками Ю. Магалецького. Одбитками з цього збірника:
  17. Рись-мати. Брат і сестра в лісі, з 8-ма малюнками.
  18. Летючий Корабель, з 5-ма малюнками.
  19. Царівна жаба, з 5-ма малюнками.
  20. Гордий Царь. Про Царенка Івана та чортову дочку, з 5-ма мал.
  21. Пелович Ясат. Правда та неправда, з 9-ма малюнками.
  22. Убогий та багатий і дівка чорнявка. Безщасний Данило й Розумна Жінка, з 10-ма малюнками.
23. Мамин-Сібіряк. Три оповідання, з 19-ма малюнками.
24. Мамин-Сібіряк. Старий Горобець, з 5-ма мал. М. Погрібняка. Ц. 20 м. в
25. Мамин-Сібіряк. Пригоди статечної миші, з 7-ма мал. М. Погрібняка.
26. Мамин-Сібіряк. Поганий день Василя Івановича, з 7-ма малюнками Ю. Магалецького.
27. Казки Гавфа, частина 1-ша, з 86-ма малюнками.
28. Казки Гавфа, частина 2-га, з 82-ма малюнками.
29. Бехштайн. Казки, з 64-ма малюнками.
30. А. Животко. Промінь. Збірник для праці з дітьми в дошкільних закладах та родинях.
31. С. Русова. Єдина діяльна (трудова) школа.
32. С. Русова. Нова школа соціального виховання. Курс лекцій.
33. А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорозьське низове. Ілюстрована Історія Запорозжя.
34. Моя книжка. Маленька читанка.

Нові шкільні підручники.

35. „Яриня“ Український букварь, склав А. Воронець, IV, перероблене видання з усіма новими малюнками Ю. Магалецького, з додатком: „Як читати з букваря Яриня“.
36. „Яриня“ Українська граматка з читанкою, склав А. Воронець, з 52 малюнками Ю. Магалецького, з додатком: „Як читати з букваря Яриня“ та „Як вести розмови з малюнків“.
37. А. Воронець. Перша читанка, з малюнками Ю. Магалецького.
38. М. О. Ковалевський. Історія Греції та Риму, для школи й самонауки, з 46 малюнками й 3 картами.
39. Д. Дорошенко. Короткий курс історії України.
40. М. Левицький. Граматика української мови.

Продаж виключно за готівку. Книжки висилають негайно.
На більші замовлення — значна знижка.

Гроші (невеликі суми) можна прислати листом, а краще переказати на
Konto E. Wyrowy, Dresdner Bank, Berlin, чи Земельний Банк Гіпотечний, Львів,
або — *Wiener Bankverein, Wien* — або просто на адресу:

EUG. WYROWY, Berlin SW 47, Yorkstr. 94 II

Т. ШЕВЧЕНКО: КОБЗАРЬ.

Перше цювие народне видання, в I томі, з поясненнями й примітками проф. В. Сімовича, в портретом і біографією поета.

ГОЛОСИ КРИТИКИ:

... Видання на гарному папері, читким і великим шрифтом, з гарною біографією поета, з дуже цінним та, як на сей день, для Кобзаря в цілому найкращим коментарем, — „Кобзарь“ Катеринославського Видавництва справді найблизче стоїть до назви народнього видання. Тому му щиро бажаємо, щоб сей „Кобзарь“ був на столі селянина в кожній хаті всієї України.“

(Л. Біледький, „Українська Трібуна“, з 3. грудня 1921.)

... З ріжних оглядів заслуговує оце видання Шевченкового „Кобзаря“ на те, щоб воно знайшлося в руках кожного читача „Учительського Слова“... Не було досі такої широкої й заокругленої проби систематичного об'яснення всього „Кобзаря“, як це бачимо в виданню д-ра Сімовича... Потрібна (ця книжка) читачам „Учительського Слова“ у школі і при їх праці над позашкільною освітою, можна тільки гаряче поручити їм видання Шевченкового „Кобзаря“ з поясненнями та примітками д-ра Сімовича.“

(„Учительське Слово“, ч. 2—4, з квітня 1922. р.)

... В шісдесяті роковини смерті Т. Шевченка діждалися ми нарешті популярного видання цілого „Кобзаря“... Воно повинно найтися в кожній читальні й бібліотеці, в руках кожного вчителя, взагалі в руках кожного, хто сам собі й иншим хоче вяснити Шевченкові думки, в руках учеників, селян і робітників.“

(М. Возняк, „Письмо з Просвіти“, з 15. січня 1922.)

... Се безперечно гарний і дуже потрібний дарунок українському народові... редакторові треба признати, що совісно виконав завдання популяризатора й совісно старався пояснити всі менше відомі вирази багатой Шевченківської слівні, що зовсім не було легкою річчю!“

(О. Н., „Український Прапор“, з 7. січня 1922.)

... Книга зроблена дуже уважно, зі знанням предмету і з досвідом педагога, котрий у першу чергу мав шкільну молодіж на оці!“

(Богдан Лепкий, „Українське Слово“, ч. 151, з 18. березня 1922.)

... Я знаю це видання, як дуже добру роботу (ganz vorzügliche Leistung), яка однаково годиться і для студій і для навчання. Воно дійсно спопуляризує Вашого великого поета й головню причиниться до того, що його читатимуть і зрозуміють і поза Україною.“

(З листа проф. славістики Мінхенського Університету Еріха Вернекера до Видавництва.)

... Перед нами нове, дуже гарне й чепурно викопане видання Шевченкового „Кобзаря“, котре видавці назвали „народнім“... З цього погаяду це дійсно перше в нас видання... безперечно давно вже відчувалася в нашій літературі потреба такого видання... Підкресляю, що завдання д. Сімовича було не таке то легке, що взагалі він його подужав і що на будуче треба буде робити лишень виправки і зміни в деталях.“

(Д. Дорошенко, „Хліборобська Україна“, кн. V—VI, з 1921. р.)